

Vilniaus universiteto Teisės fakulteto

Privatinės teisės katedra

Jokūbo Zelbos

V kurso, civilinės ir verslo teisės

studijų šakos studento

Magistro darbas

Patentų teisės ir žmogaus teisės

Patent law and human rights

Vadovas: prof. dr. (HP) Vytautas Mizaras

Recenzentas: J. asist. Justinas Drakšas

Vilnius

2025

ANOTACIJA IR PAGRINDINIAI ŽODŽIAI

Šiame darbe analizuojami patentų teisės ir žmogaus teisių sankirtos pagrindiniai probleminiai aspektai, kurie matomi šių laikų skaitmeninėje visuomenėje bei pagrindinės problemos, kurios kyla šioms dviem teisės sistemoms skaitmeninėje eroje ir naujausių technologijų kontekste. Šiame darbe taip pat aptariamos pagrindinės probleminės sritys, kurios yra konkrečiai išaiškėjusios per pastaruosius kelerius metus, konkrečiai Covid-19 pandemija, organizmų genomų patentavimas ir dirbtinio intelektų sistemų patentavimas. Galiausiai darbe siūlomos kelios alternatyvos, siekiant išspręsti šių dviejų teisinių sričių sankirtą, bandant derinti viešąjį ir privatųjį interesus.

Pagrindiniai žodžiai: patentų teisė, žmogaus teisės, intelektinės nuosavybės teisė, išimtinės teisės.

This work analyzes the key problematic aspects of the intersection between patent law and human rights, as observed in today's digital society. It also examines the main challenges faced by these two legal systems in the digital era and in the context of emerging technologies. Additionally, the paper discusses major problem areas that have become particularly evident in recent years, specifically the COVID-19 pandemic, the patenting of organism genomes, and the patenting of artificial intelligence systems. Finally, the paper proposes several alternatives to address the intersection of these two legal fields, aiming to balance public and private interests.

Main words: patent law, competition law, intellectual property law, exclusive rights.

TURINYS

IŽANGA	4
1. Patentų teisės ir žmogaus teisių sąveika skaitmeninėje eroje	8
1.1. Patentų teisės vaidmuo technologijų prieinamumo ir inovacijų kontekste	8
1.2. Žmogaus teisės ir jų reikšmė technologijų kontekste.....	11
1.3. Patentų teisės ir žmogaus teisių sąveikos problematika	14
2. Patentų teisės ir žmogaus teisių konfliktų sritys	16
2.1. Sveikatos priežiūra ir vaistų prieinamumas	16
2.1.1. Vaistų patentavimas ir jo poveikis kainoms bei prieinamumui	16
2.1.2. Priverstinės licencijos ir Covid-19	19
2.2. Biotechnologijos ir genetika	22
2.2.1. Genetiškai modifikuoti organizmų patentavimas	22
2.2.2. Žmogaus genomo patentavimas.....	24
2.2.3. Biotechnologijų ateitis ir prieinamumo problemos.....	27
2.3. Informacinės technologijos ir privatumas.....	29
2.3.1. Duomenų apsauga ir patentai – teisė į privatumą	29
2.3.2. Dirbtinio intelekto patentai ir žmogaus teisės.....	31
3. Patentų teisės ir žmogaus teisių ateitis ir galimi problemų sprendimo būdai	35
IŠVADOS	38
ŠALTINIŲ SĄRAŠAS	39
SANTRAUKA	44
SUMMARY	45

IŽANGA

Temos aktualumas. Patentų teisė ir žmogaus teisės yra dvi atskiros, tačiau tarpusavyje susijusios teisės sritys, kurių sąveika tampa vis aktualesnė šiuolaikinėje visuomenėje. Sparčiai tobulėjančios technologijos, vis didėjanti priklausomybė nuo intelektinės nuosavybės apsaugos mechanizmų bei globalūs iššūkiai, tokie kaip sveikatos priežiūros prieinamumas ar biotechnologijų plėtra, kelia klausimą, kaip suderinti inovacijų skatinimą su pagrindinėmis žmogaus teisėmis. Patentų sistema buvo sukurta siekiant paskatinti mokslinę pažangą, užtikrinant patentų savininkams ekonominę naudą už jų darbą. Tačiau ši apsauga gali sukurti monopolijas, riboti gyvybiškai svarbių resursų prieinamumą ir kelti etinius klausimus, kai kalbama apie žmogaus sveikatą, privatumą ar net genetinę informaciją.

Viena ryškiausių problemų, susijusių su patentų teisės ir žmogaus teisių konfliktu, yra sveikatos apsauga. Farmacijos pramonėje patentai suteikia įmonėms teisę išimtinai gaminti ir parduoti tam tikrus vaistus ar medicinos technologijas nustatytą laikotarpį, kas leidžia susigrąžinti investicijas į tyrimus ir plėtrą. Tačiau ši sistema taip pat gali lemti itin aukštas vaistų kainas ir riboti jų prieinamumą, ypač mažesnes pajamas turinčiose šalyse. COVID-19 pandemija dar labiau išryškino šią problemą – nors vakcinų kūrimas vyko precedento neturinčiu greičiu, intelektinės nuosavybės apsaugos taisyklės sukūrė kliūtis jų platinimui, kas skatino diskusijas dėl priverstinių licencijų ir patentų atsisakymo.

Kita svarbi sritis – biotechnologijos ir genetinė inžinerija. Patentų teisė apima ne tik materialiuosius išradimus, bet ir biologinius atradimus, įskaitant žmogaus genomo sekas ar genetiškai modifikuotus organizmus. Tai kelia rimtų etinių ir teisinių klausimų. Žmogaus genomo patentavimas gali riboti mokslinių tyrimų laisvę ir gydymo prieinamumą, nes monopolizuojama genetinė informacija, kuri savaime turėtų priklausyti visai žmonijai. Pavyzdžiui, JAV Aukščiausiojo Teismo byloje *Association for Molecular Pathology v. Myriad Genetics* buvo nuspręsta, kad natūraliai esantys žmogaus genai negali būti patentuojami, tačiau dirbtinai sukurti ar modifikuoti genai vis dar gali tapti patentinės apsaugos objektu. Tai reiškia, kad biotechnologijų įmonės gali valdyti esminę genetinę informaciją, o tai gali sukelti rimtų pasekmių sveikatos priežiūros prieinamumui.

Trečioji svarbi sritis – informacinės technologijos ir duomenų apsauga. Intelektinė nuosavybė skaitmeninėje eroje tampa vis reikšmingesnė, o patentai gali būti taikomi ne tik materialiams išradimams, bet ir programinės įrangos sprendimams bei algoritmams. Tai sukelia problemų, susijusių su privatumu ir asmens duomenų apsauga. Didelės korporacijos, valdydamos patentuotus algoritmus ir duomenų analizės sistemas, gali riboti

konkurenciją, manipuluoti vartotojų informacija ir pažeisti teisę į privatumą. Be to, vadinamieji „patentų troliai“ – įmonės, kurios įsigyja patentus ne tam, kad juos pritaikytų inovacijoms, bet siekdamos bylinėtis – dar labiau apsunkina technologinę pažangą ir kelia teisinio reguliavimo iššūkius.

Šios problemos rodo, kad patentų teisė ir žmogaus teisės yra sudėtingai susipynusios sritys, kuriose būtina rasti tinkamą balansą tarp inovacijų apsaugos ir visuomenės interesų užtikrinimo. Tarptautinės sutartys, tokios kaip TRIPS (Sutartis dėl intelektinės nuosavybės teisių aspektų, susijusių su prekyba), numato tam tikrus mechanizmus, leidžiančius valstybėms apsaugoti visuomenės interesus, tačiau jų taikymas praktikoje dažnai kelia iššūkių. Todėl būtina ieškoti sprendimų, kurie leistų užtikrinti, kad patentų sistema nepažeistų žmogaus teisių, o veikiau skatintų inovacijų plėtrą kartu su socialine atsakomybe.

Dėl šių priežasčių šiame darbe nagrinėjama patentų teisės ir žmogaus teisių sąveika, analizuojant pagrindines konfliktų sritis, jų reguliavimą ir galimus problemų sprendimo būdus. Atsižvelgiant į tai, jog technologijos vystosi itin sparčiai, svarbu įvertinti, ar dabartinė patentų sistema geba prisitaikyti prie naujų iššūkių ir nekelia grėsmės esminėms žmogaus teisėms tiek nacionaliniu, tiek tarptautiniu mastu.

Darbo tikslas. Šio darbo tikslas – išanalizuoti patentų teisės ir žmogaus teisių sąveiką, nustatyti esamus konfliktus bei pasiūlyti rekomendacijas, kaip subalansuoti inovacijų skatinimą su visuomenės interesų apsauga.

Darbo uždaviniai. Šio kursinio darbo uždaviniai yra:

1. Nustatyti pagrindines problemas, su kuriomis susiduria patentų teisė ir žmogaus teisės pastoviai besitobulinančių ir besivystančių technologijų kontekste.
2. Nustačius pagrindines problemas, išanalizuoti pagrindines konfliktų sritis, kuriose patentų teisė gali prieštarauti žmogaus teisėms (sveikatos apsauga, biotechnologijos, informacinės technologijos).
3. Pateikti rekomendacijas, kaip patobulinti teisinį reguliavimą, siekiant užtikrinti žmogaus teisių apsaugą.

Darbo objektas. Darbo objektą lemia analizuojamai temai atskleisti išsikeltas tikslas bei uždaviniai. Darbo objektas. Šio darbo objektas – patentų teisės ir žmogaus teisių sankirtos kelianti problematika. Atsižvelgiant į tai, magistro darbą sudaro trys struktūrinės dalys.

Pirmojoje dalyje nagrinėjama patentų teisės ir žmogaus teisių sąveika, aptariamos pagrindinės teorinės šių sričių sąsajos bei galimi jų konfliktai. Analizuojama su kokiomis problemomis susiduria šios dvi sritys susiduria naujausių technologijų kontekste.

Antrojoje dalyje nagrinėjamos konkrečios technologijų sritys, kuriose patentų teisė daro tiesioginę įtaką žmogaus teisėms. Ypatingas dėmesys skiriamas farmacijos sektoriui, biotechnologijoms bei informacinių technologijų inovacijoms. Aptariami vaistų patentavimo iššūkiai, dirbtinio intelekto plėtros teisiniai aspektai ir su duomenų apsauga susiję klausimai.

Trečiojoje dalyje vertinami esami teisiniai mechanizmai ir siūlomi galimi sprendimai, kaip subalansuoti patentų teisę ir žmogaus teises technologijų kontekste. Aptariamos tarptautinės ir nacionalinės teisinės priemonės, priverstinių licencijų taikymas bei alternatyvios inovacijų skatinimo strategijos.

Metodai. Šiame darbe pasitelkiami toliau nurodyti tyrimo metodai:

1. **Lyginamasis.** Naudojamas siekiant įvertinti skirtingų valstybių ir tarptautinių organizacijų patentų teisės reguliavimo modelius bei jų įtaką žmogaus teisėms. Lyginama Europos Sąjungos, JAV, Pasaulio prekybos organizacijos norminiai aktai, siekiant išskirti skirtingas reguliavimo strategijas ir nustatyti efektyviausius žmogaus teisių apsaugos būdus.
2. **Doktrininis (teisinės analizės) metodas.** Taikomas analizuojant tarptautinius ir nacionalinius teisės aktus, reglamentuojančius patentų teisę ir žmogaus teises. Šis metodas leidžia sistemingai nagrinėti teisės normų turinį, aiškinti jų prasmę ir taikymo sritį, įvertinti teisinės sistemos vientisumą bei atskleisti teisės doktrinoje kylančius iššūkius.
3. **Sisteminis.** Taikomas analizuojant patentų teisės ir žmogaus teisių tarpusavio sąveiką platesniame teisės, ekonomikos ir socialinės politikos kontekste. Šis metodas leidžia nustatyti, kaip patentų teisės normos dera su žmogaus teisių apsaugos principais, ar jos neprieštarauja socialinio teisingumo tikslams bei kokią poveikį jos turi inovacijoms ir visuomenės raidai.
4. **Teleologinis.** Taikomas siekiant nustatyti, ar patentų teisės normos pasiekia savo siekiamus tikslus ir kokias socialines, ekonomines bei teisinius padarinius jos sukelia.

Darbo originalumas. Šiame darbe nagrinėjamos konkrečios problemos, kylančios tarp patentų teisės suteikiamų išimtinių teisių ir žmogaus teisių dabartiniame pasaulyje ir besivystančių technologijų kontekste.

Panaši tema nagrinėta 2016 m. Vilniaus universitete apgintame G. Suckauskaitės magistro darbe „Teisių į intelektualinę nuosavybę gynimas ir žmogaus teisių apsauga: balanso paieška“, kuriame nagrinėjama bendroji intelektualinės nuosavybės ir žmogaus teisių pusiausvyra. Tačiau šiame darbe akcentuojama ne bendra intelektualinės nuosavybės apsauga, o būtent patentų teisės specifika technologijų srityje, ypatingą dėmesį skiriant farmacijos, biotechnologijų ir dirbtinio intelekto reguliavimo aspektams.

Svarbiausi šaltiniai. Atsižvelgiant į darbo temą, iškeltus uždavinius ir analizės struktūrą, kaip pagrindiniai teisės aktai išskirtini TRIPS susitarimas, LR patentų įstatymas, Europos pagrindinių teisių chartija, Visuotinė žmogaus teisių deklaracija, Sutartis dėl Europos Sąjungos veikimo, kurių nuostatos nagrinėjamos siekiant atskleisti patentų teisės ir žmogaus teisių sankirtos pagrindus. Analizuojant atskirus probleminius atvejus remiamasi skirtingų mokslininkų straipsniais ir monografijomis, kuriuose aptariamos TRIPS sutarties nuostatos, vaistinių preparatų patentavimas, dirbtinio intelekto patentai bei patentų teisės ir žmogaus teisių derinimo sprendimo būdai. Taip pat didelę reikšmę atliekant analizę ir formuojant pozicijas atskirais atvejais turėjo ESTT sprendimai bylose Schrems II, Brüstle v. Greenpeace, Monsanto bei JAV aukščiausiojo teismo sprendimas byloje Association for Molecular Pathology v. Myriad Genetics

1. Patentų teisės ir žmogaus teisių sąveikos aspektai skaitmeninėje eroje

Patentų teisė yra viena iš intelektinės nuosavybės apsaugos teisinių priemonių, kuri gali skatinti inovacijas ir technologijų pažangą, kadangi ši apsaugos sistema suteikia galimybes patentų teisių savininkams turėti tam tikras turtines teises į išradimus, apsaugotus pagal patentą. Vis dėl to, patentų teisinė apsauga gali riboti tam tikras žmogaus teises, tarkim, teisę į sveikatą, maistą, privatų gyvenimą ir t.t. Šiame darbe bus analizuojamos šios žmogaus teisės ir parodoma kaip konkrečiai patentų teisė gali apriboti jas, kadangi tarp šių dviejų sričių būtina balansuoti privačius interesus ir visuomenės poreikius.

Šiame skyriuje nagrinėjami patentų teisės ir žmogaus teisių sąveikos aspektai dabartinėje skaitmeninėje eroje ir kaip šios teisės turi prisitaikyti prie dabartinių inovacijų. Pirmiausia analizuojamas patentų teisės vaidmuo technologijų prieinamumo ir inovacijų kontekste, kadangi nors patentai apsaugo patentų teisių savininkų turtines teises į išradimus, jie taip pat gali riboti pačių išradimų prieinamumą visuomenei.

Sekantis svarbus aspektas yra žmogaus teisių reikšmė technologijų kontekste, pabrėžiant jų ryšį su mokslu ir inovacijomis. Technologijų prieinamumas gali tiesiogiai veikti žmogaus teisę į sveikatą arba švietimą, todėl būtina užtikrinti, kad patentų sistema nepažeistų šių teisių.

Pagaliau įvardinamos pagrindinės problemos, kurios kyla, kai patentų teisė ir žmogaus teisės yra derinamos. Šiame skyriuje apibūdinsime šias problemas labiau iš teorinės pusės, kadangi konkrečios probleminės sritys bus analizuojamos antrajame skyriuje.

1.1 Patentų teisės vaidmuo technologijų prieinamumo ir inovacijų kontekste

Šiandien, kai inovacijos ir technologijos vystosi sparčiau nei bet kada anksčiau, patentų teisė ir išradimų patentavimas tampa vis svarbesni. Augant išradimų skaičiui ir besikeičiant jų pobūdžiui, patentai atlieka lemiamą vaidmenį intelektinės nuosavybės apsaugoje – jie skatina bendroves ir išradėjus kurti naujas idėjas ir pažangias technologijas. Tačiau kartu su šiomis inovacijomis kyla ir iššūkių: skaitmeninės technologijos bei dirbtinis intelektas keičia patentų sistemos veikimo principus.

Pagrindinis patentų sistemos tikslą labai gerai apibrėžia JAV Konstitucijos I straipsnio 8 skyrius, kuris numato, jog tai yra skatinti mokslo ir naudingųjų menų pažangą, suteikiant autoriams ir išradėjams išimtinę teisę į jų atitinkamus išradimus ribotam laikui. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje galima rasti nuostatų, susijusių su intelektinės

nuosavybės apsauga, nors jos nėra tiesiogiai įvardytos. Pavyzdžiui, 23 straipsnio 1 dalyje įtvirtinta, kad „nuosavybė neliečiama“, o 42 straipsnio 1 dalyje teigiama, jog „kultūra, mokslas ir tyrinėjimai bei dėstymas yra laisvi.“ Be to, 42 straipsnio 3 dalis numato, kad „dvasinius ir materialinius autoriaus interesus, susijusius su mokslo, technikos, kultūros ir meno kūryba, saugo ir gina įstatymas.“ Šios nuostatos rodo, kad intelektinė nuosavybė Lietuvoje yra vertinama kaip nuosavybės teisės dalis, tačiau kartu pripažįstama būtinybė užtikrinti mokslinių tyrimų ir kūrybos laisvę. Todėl, kaip ir JAV atveju, patentų sistema Lietuvoje turi siekti pusiausvyros tarp patentų teisių apsaugos ir visuomenės intereso gauti prieigą prie naujų mokslo ir technologijų pasiekimų. Tai ypač svarbu šiuolaikiniame kontekste, kai sparčiai besivystančios technologijos, tokios kaip biotechnologijos ar dirbtinis intelektas, kelia naujus iššūkius patentų reguliavimui ir reikalauja nuolatinio teisinio reguliavimo dėl pastoviai kintančių inovacijų.

Patentų suteikiamos išimtinės teisės skatina inovacijas, kadangi tyrimai skirti naujo išradimo sukūrimui sudaro net ketvirtadalį visų išlaidų reikalingų naujo produkto pateikimui į rinką, todėl patentinė apsauga garantuoja išimtinės teises į šiuos išradimus ir suteikia galimybę teisių turėtojams susigrąžinti savo investicijas išimtinai pardavinėjant produktą (W. Schacht, 2009, p. 55 psl.). Dalį šių išlaidų galėtų padengti vyriausybės institucijos, siekdamos skatinti inovacijas, tačiau šis finansavimas yra labai selektyvus. Geras pavyzdys yra JAV, kur vyriausybė finansuoja tik tyrimus, kurie vyriausybės institucijų manymu, labai svarbūs (gynyba, visuomenės sveikata, aplinkosauga) (Schacht, 2009, p. 58 psl.). Atsižvelgiant į tokius didelius kaštus ir mažą dalį paramos iš vyriausybių, patentinė apsauga skatina investuoti į naujas technologijas ir išradimus, užtikrinant išskirtines teises į išradimą ir jo neliečiamumą, o patentų apsaugos nebuvimas, šią riziką parverstų tiesiog per didelę ir mažėtų noras investuoti į naujas technologijas.

Svarbu pažymėti, jog nepaisant akivaizdžių pranašumų, šiuolaikiniame pasaulyje patentų sistema susiduria su daug iššūkių. Kai kuriuose sektoriuose patentinė apsauga tiesiog neveikia, kadangi patentuojant išradimą būtina atskleisti šio išradimo veikimo metodus ir kitą esminę informaciją, kuri yra naudojama gaminti „aplink“ patentinę apsaugą. Tai ypač pastebima tokiose pramonės šakose, kuriose yra gana lengva sukurti alternatyvius sprendimus esamiems patentams pavyzdžiui, medicinos ir programinės įrangos sektoriuose (W. Schacht, 2009, 59 psl.). Taigi, nors patentų apsauga yra svarbi inovacijoms, ne visos sritys gali tinkamai jau naudoti dėl tam tikrų išradimų ypatumų ir patentų apsaugos svarba stipriai sumažėja.

Pačios naujausios technologijos, ypač dirbtinis intelektas, gali sukurti precedento neturinčias situacijas, kurių beveik neįmanoma sureguliuoti esamoje patentų sistemoje. Automatinio išradinėjimo samprata, kai dirbtinio intelekto sistemos generuoja patentuotinas idėjas, kelia klausimus dėl pačių inovacijų prigimties (Hattenbach ir Glucoft, 2015, 36-37 psl.). Kadangi dirbtinio intelekto technologijos sparčiai vystosi, būtina spręsti klausimą, ar tokie išradimai turėtų būti patentuojami ir, jei taip, kas turėtų būti pripažintas jų išradėju. Pavyzdžiui, 2024 m. vasario 13 d. JAV patentų biuras (*angl. United States Patent and Trademark Office*) savo gairėse yra nurodęs, jog nors dirbtinis intelektas negali būti laikomas išradėju, asmuo gali patentuoti tokį išradimą, jeigu reikšmingai prisidėjo prie išradimo. Šios taisyklės praktika yra tokia, jog asmuo siekdamas patentuoti dirbtinio intelekto išradimą, turi įrodyti, jog jis iš tikrųjų reikšmingai prisidėjo prie jo, o ne tik atpažino problemą ir prižiūrėjo dirbtinio intelekto veiklą sprendžiant šią problemą. Atsižvelgiant į tai, jog kuo toliau, tuo labiau dirbtinis intelektas tampa mūsų kasdienio gyvenimo dalis, pradeda atlikinėti daugumos profesijų darbus, kada galiausiai beveik visi išradimai bus kuriami dirbtinio intelekto ir patentų sistema beveik nebebus naudojama.

Svarbu paminėti ir tai, jog dabartiniame skaitmeniniame pasaulyje patentų apsaugos vykdymas vis sudėtingėja. Vienas geras pavyzdys - „Patentų tankynės“ (*angl. patent thickets*) – sudėtingos tarpusavyje persipynusių patentų sistemos, kurios apsunkina naujų technologijų komercializavimą. Šios „tankynės“, tai yra situacijos, kai įmonė, siekdama apsaugoti savo labai vertingą išradimą, patentuoja jį dėl daug skirtingų paskirčių ir naudojimo, taip trukdant naujiems konkurentams įeiti į rinką (Ouyang ir kt., 2022, p. 175 psl.). Daugumos manymu ši praktika prieštarauja konkurencijos ir „antitrust“ normoms, tačiau tai nėra konkrečiai draudžiama įstatymo normų. Dar viena problema yra vadinamieji patentų troliai – subjektai, kurie įsigyja bendroves ir patentus ir kurių tikslas yra bylinėtis dėl patentinės apsaugos, o ne siekti išrasti naujas technologijas (Ouyang ir kt., 2022, p. 175 psl.). Šie pavyzdžiai rodo, kad šiandieninėje rinkoje patentavimo sistema kartais tampa ne inovacijų skatinimo, o jų stabdymo įrankiu – kai patentavimas yra lengvai prieinamas visiems, o jie naudojami ne kuriant naujoves, o siekiant apsunkinti konkurenciją ir trukdyti naujiems rinkos dalyviams įsitvirtinti.

Kaip ir paminėta aukščiau, technologijos vystosi labai greitai, nauji išradimai atsiranda kiekvieną dieną, tačiau teisinis reguliavimas nespėja vytis. Vienas pasiūlymas, siekiant atnaujinti teisinį reguliavimą ir padėti išradėjams lengviau patentuoti savo išradimus ir apsaugoti savo teises yra blokų grandinių (*angl. blockchain*), naudojimas. Šios grandinės gali padėti išspręsti problemas, kylančias taikant „pirmo išradusiojo“ ir „pirmo

pateikusiai paraiškai“ ginčus. Kai išradėjas pasiūlo naują išradimą, jis gali jį įkelti į blokų grandinės sistemą ir gauti unikalią laiko žymą. Išradėjas gali bet kada pridėti papildomos informacijos, o visi su šiuo išradimu susiję technologiniai patobulinimai bus užfiksuoti laiku ir blokų grandinė išsaugos visus išradėjo atliktus pakeitimus. (Ouyang ir kt., 2022, p. 110). Toks pasiūlymas padėtų lengviau ir aiškiau nustatyti tikruosius patento išradėjus ir mažintų situacijas, kai patento turėtojas yra asmuo, kuris pirmas pateikia paraišką dėl patento gavimo, tačiau jis nėra asmuo, kuris realiai pirmas jį išrado.

Apibendrinant, patentų sistema suteikia būtiną apsaugą patentų teisių turėtojams ir skatina juos toliau investuoti į naujus išradimus, bei tobulinti technologijas. Visgi, intelektinės nuosavybės apsauga negali būti vertinama atskirai nuo pamatinių žmogaus teisių. Teisė į mokslą ir informaciją bei visuomenės prieiga prie medicinos, maisto – tai esminiai aspektai, kuriuos patentų sistema privalo suderinti. Visgi, patentų sistema nėra vienintelė, kuri susiduria su iššūkiais informacijos eroje, tai būtina įvertinti ir žmogaus teisių svarbą technologijų ir informacijos eros kontekste.

1.2 Žmogaus teisės ir jų reikšmė technologijų kontekste

Atsižvelgiant į tai, jog technologijos ir inovacijos sparčiai tobulėja, o pamatinių žmogaus teisių principai yra viena iš seniausių teisinių sistemų, šiais laikais atsiranda vis daugiau situacijų, kai technologijos ir inovacijos riboja žmogaus teises. Dėl dirbtinio intelekto, didžiųjų duomenų ir įvairių algoritminių sistemų plėtros, žmogaus teisių apsaugos sritis kinta ir plečiasi, tačiau ne visada gali greitai pasivyti, todėl būtina išanalizuoti šias problemas, siekiant suprasti jų santykį su patentų teise.

Lietuvos Respublikos Konstitucijos 18 straipsnyje nustatyta, kad „žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės.“ Aiškindamas šią nuostatą, LR Konstitucinis Teismas 1998 m. gruodžio 9 nutarime yra pažymėjęs, jog jos yra „neatskiriamos nuo individo, nesusietos nei su teritorija, nei su tauta <...>. Jos sudaro tą minimumą, atskaitos tašką, nuo kurio plėtojamos ir papildomos visos kitos teisės ir kurios sudaro tarptautinės bendruomenės neginčijamai pripažintas vertybes.“

Viena iš pagrindinių problemų derinant patentų teisę ir žmogaus teises yra pusiausvyra tarp privatumo užtikrinimo ir technologijų panaudojimo visuomenės saugumui. Vieną iš pastarųjų metų kertinių taškų galima laikyti COVID-19 pandemija, kadangi jos metu tapo labiau priimtina dirbti nuotoliniu būdu, komunikacija internetu tapo labiau išplėsta, tačiau tai ateina su savomis problemomis. Viena iš pagrindinių problemų buvo ir šiuo metu yra galimas privatumo teisių pažeidimas dėl plataus duomenų rinkimo ir

stebėsenos priemonių naudojimo, pvz. veido atpažinimo technologija. (Murtadho, 2020, 104 -105 psl.). Nors šios technologijos veiksmingai padėjo suvaldyti viruso plitimą, jos dažnai apėmė jautrios asmeninės informacijos rinkimą be konkretaus žmonių sutikimo, o tai gali būti žmogaus teisės į privatų gyvenimą pažeidimas.

Žinoma, asmens duomenų apsauga netapo svarbi tik nuo COVID-19 pandemijos, tai yra viena iš svarbiausių ir didžiausių problemų šių laikų žmogaus teisių apsaugos kontekste. Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijos 8 straipsnio 1 dalyje ir Sutarties dėl Europos Sąjungos veikimo 16 straipsnio 1 dalyje numatyta, kad kiekvienas asmuo turi teisę į savo asmens duomenų apsaugą. Tačiau plačiai paplitęs asmeninių duomenų rinkimas, saugojimas ir naudojimas kelia didelę grėsmę šioms teisėms, keliantis susirūpinimą dėl privatumo, skaidrumo ir atsakomybės. Vienas iš žymiausių duomenų apsaugos teisių pažeidimų pavyzdžių yra „Cambridge Analytica“ skandalas. 2018 m. paaiškėjo, kad politinių konsultacijų įmonė be aiškaus sutikimo gavo milijonų „Facebook“ vartotojų asmeninius duomenis. Šie duomenys buvo naudojami skleisti tikslines politines reklamas per 2016 m. JAV prezidento rinkimus. Šis incidentas atskleidė galimą netinkamą ir neleistiną trečiųjų šalių prieigą prie asmeninių duomenų, sukeldamas pasaulinę diskusiją apie duomenų privatumą ir griežtesnių reglamentų poreikį (Shehu ir Shehu, 2023, 5-6 psl.). Kitas reikšmingas pavyzdys yra 2017 m. „Equifax“ duomenų apsaugos pažeidimas, kai viena didžiausių kredito ataskaitų agentūrų Jungtinėse Valstijose patyrė didžiulį duomenų nutekėjimą, kuris atskleidė apie 147 milijonų vartotojų jautrią asmeninę informaciją, įskaitant socialinio draudimo numerius (angl. social security number) ir kreditinių kortelių duomenis (Shehu ir Shehu, 2023, 5 psl.). Žinoma, čia yra tik keli tarptautinio masto pavyzdžiai, bet šias rizikas labai lengvai galima pamatyti ir Lietuvos lygmeniu. Vos praeitų metų vasarą, 2024 m. liepos 25 d. Lietuvos valstybinė institucija Užimtumo tarnyba nutekino net 29 tūkstančių klientų duomenų. Matant tokius asmeninių duomenų nutekėjimus ir asmeninės informacijos rinkimo mastą, savaime yra suprantama, jog dabartinės Europos sąjungos įstatymų leidybos politikos yra susijusios su asmeninių duomenų apsaugos užtikrinimu, todėl 2016 m. Bendrasis duomenų apsaugos reglamentas yra vienas iš svarbiausių teisės aktų saugojančių ES gyventojų privačią informaciją.

Kita probleminė sritis yra dirbtinio intelekto naudojimas. Kadangi dirbtinio intelekto sistemos vis dažniau naudojamos skirtinguose sektoriuose, kurie yra gyvybiškai svarbūs kasdieniame mūsų gyvenime – teisėsauga, medicina, darbuotojų įdarbinimas ir kredito rizikos vertinimas, kyla rizika, jog jeigu šios sistemos yra prastai apmokytos ir parengtos, tai gali lemti jų šališkumą. Šių sistemų automatizavimas ir perdavimas dirbtiniam intelektui

palengvina žmonių darbą, tačiau jeigu tokia automatinė sistema nėra pastoviai prižiūrima, šie algoritmai gali neigiamai diskriminuoti žmones (Aizenberg ir van den Hoven, 2020, 8 psl.). Vėliau šiame darbe bus aptariamas Amazon darbuotojų įdarbinimo algoritmas, kuris sistemiškai diskriminavo prieš moteris ir labiau orientavosi į vyrų įdarbinimą. Taip, šių sistemų veikimo skaidrumo stoka dar labiau apsunkina situaciją, nes asmenims tampa sudėtinga ginčyti sprendimus, kurie neigiamai veikia jų teises, kadangi tokius sprendimus priima algoritmas.

Kitas svarbus aspektas yra tai, jog riba tarp asmens veiksmų realiaame ir skaitmeniniame pasaulyje nyksta. Pavyzdžiui. Norvegijos Aukščiausiasis Teismas vienoje byloje nurodė, jog komunikacijos priemonė naudojama skleisti neapykantos kalbą internete neturi reikšmės – asmuo gali būti atsakingas už tą patį pareiškimą, kurį jis padaro socialiniuose tinkluose ar gyvai. Tai rodo, kad fizinių ir skaitmeninių veiksmų ribos palaipsniui nyksta, todėl tampa sunku taikyti skirtingus kriterijus tokioms veikloms (Razmetaeva ir kt., 2022, 46 psl.). Skaitmeninės teisės tampa vis svarbesnės, ir jos dažnai siejamos su naujomis teisėmis, tokiomis kaip teisė būti pamirštam ir teisė į internetą. Teisė būti pamirštam įtvirtinta BDAR 17 straipsnyje, o teisė į internetą buvo pripažinta fundamentalia žmogaus teise Jungtinių Tautų Žmogaus Teisių Komiteto 2016 m. rezoliucijoje. Taigi, skaitmeninės erdvės reguliavimas tampa vis aktualesnis, nes technologijų plėtra kelia naujus iššūkius tiek teisėkūrai, tiek žmogaus teisių apsaugai. Augantis duomenų kiekis ir jų sklaida internete reikalauja subalansuoto požiūrio tarp asmens privatumo apsaugos ir viešojo intereso. Ateityje šios teisės gali būti dar labiau detalizuotos ir pritaikytos prie besikeičiančios technologinės aplinkos, pabrėžiant jų reikšmę tiek teisiniame, tiek socialiniame kontekste.

Be privatumo, grėsmė kyla ir saviraiškos laisvei, nes skaitmeninės platformos yra tapusios mūsų kasdienio gyvenimo dalimi (Murtadho, 2020, 98 psl.). Pavyzdžiui, vyriausybės gali apriboti žmonių saviraišką internete, teigdamos, kad tai būtina viešajai tvarkai palaikyti, kas gali lemti nepagrįstą cenzūrą (Murtadho, 2020, 113 psl.). Kinijoje pandemijos pradžioje buvo cenzūruojami pranešimai apie COVID-19, o šios informacijos skleidėjai buvo persekiojami, kas trukdė visuomenei laiku sužinoti apie viruso pavojų. Rusijoje irgi yra užsiimama panašia praktika, kai yra blokuojamos internetinės svetainės nesilaikant tinkamų teisinių procedūrų, kaip matyti iš Europos Žmogaus Teisių Teismo bylos Vladimir Kharitonov prieš Rusiją (Murtadho, 2020, 110 psl.). Atsižvelgiant į tai, jog šiuo metu informacija sklinda internete, pernelyg griežtas interneto turinio reguliavimas gali suvaržyti žmonių teisę gauti bei skleisti informaciją, kuri įtvirtintą Europos pagrindinių

teisių 11 straipsnyje ir Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 19 straipsnyje. Demokratinėse valstybėse tai kelia dilemą tarp nacionalinio saugumo ir saviraiškos laisvės apsaugos, o autoritariniuose režimuose dažnai tampa priemone skleisti propagandą ir dezinformaciją.

Apibendrinant, žmogaus teisių ir technologijų santykis kelia daugybę iššūkių, nes teisė nespėja prisitaikyti prie sparčios technologinės pažangos. Gyvename informacijos amžiuje, kuriame technologijos tobulėja neįtikėtinu greičiu – dar visai neseniai dirbtinis intelektas sunkiai generavo vaizdo įrašus, o šiandien jau sudėtinga atskirti, kas sukurta žmogaus, o kas – dirbtinio intelekto. Šios problemos svarbios ne tik žmogaus teisių apsaugai, bet ir patentų apsaugos sistemai.

1.3 Patentų teisės ir žmogaus teisių sąveikos problematika

Patentų teisė ir žmogaus teisės yra glaudžiai susijusios, kadangi patentų esmė yra riboti kitų asmenų prieigą prie išradimo, o problemos atsiranda tada, kai šis išradimas yra gyvybiškai svarbus visuomenei. Nors patentai skatina inovacijas ir technologinę pažangą, jų poveikis žmogaus teisėms kelia daug problemų. Viena vertus, intelektinė nuosavybė prisideda prie ekonomikos augimo, tačiau per griežta patentų apsauga gali apsunkinti technologijų prieinamumą ir prieštarauti pagrindiniams žmogaus teisių principams.

Šių dviejų sričių sąveikos problemas galima matyti taikant sutartį dėl intelektinės nuosavybės teisių aspektų, susijusių su prekyba (TRIPS) kuri, nustato minimalius patentų apsaugos standartus Pasaulio prekybos organizacijos (PPO) valstybėse narėse. Nors TRIPS tikslas yra skatinti inovacijas, saugant intelektinės nuosavybės teises, ji taip pat gali riboti žmogaus teises, pavyzdžiui ribojant prieigą prie būtinų vaistų. Įtampos tarp patentų teisių ir sveikatos teisės ypač akivaizdžios besivystančiose šalyse, kur didelės patentuotų vaistų kainos gali apriboti prieigą lengviau pažeidžiamoms populiacijoms (Cohen-Kohler ir kt., 2008, psl. 231). Pavyzdžiui, didelė ŽIV/AIDS vaistų kaina tapo reikšminga kliūtimi Subsacharos Afrikoje, kur 77 % ŽIV užsikrėtusių žmonių neturi prieigos prie būtinų AIDS vaistų arba jų negali net įpirkti (Cohen-Kohler ir kt., 2008, psl. 229). Šis pavyzdys rodo, jog nors TRIPS sutarties siekis yra saugoti intelektinės nuosavybės teises ir patentų teisių turėtojus, suteikiant jiems didesnes apsaugas ir teises, tai tuo pačiu skatina medicinos komercializavimą, ko pasekoje ribojama būtinų vaistų prieigą daugeliai pasaulio gyventojų.

Kita problema yra priverstinės licencijos instituto naudojimas, kuris tapo labai stipriu diskusiniu klausimu COVID-19 pandemijos metu. LR patentų įstatymo 39 straipsnis

numato, jog: „Lietuvos Respublikos Vyriausybė, atsižvelgdama į valstybės ar visuomenės interesus, gali be patento savininko sutikimo priimti nutarimą leisti įmonei arba asmeniui naudoti patentuotą išradimą ir už jį patento savininkui sumokėti atlyginimą“. Ši norma leidžia vyriausybėms įteisinti patentuotų vaistų gamybą be patentų turėtojo sutikimo dėl viešojo intereso. Privalomo licencijavimo naudojimą palaiko Pasaulio sveikatos organizacija (PSO) kaip priemonę užtikrinti, kad būtini vaistai būtų prieinami tiems, kuriems jų labiausiai reikia. Vis dėl to, ši norma nėra visų matoma teigiamai, kadangi intelektinės nuosavybės teisių šalininkai mano, jog šis mechanizmas ne tik gali kelti tiesioginę žalą patentų turėtojams, bet ir kelia grėsmę patentų teisės pamatiniams papročiams (Musu ir kt., 2021, p. 158). Taigi, čia matome jau seniau paminėta problemą, jog patentų teisės ir žmogaus teisių sankirta atsiranda bandant derinti privačius patentų teisių savininkų interesus su viešuoju interesu.

Biotechnologijų srities patentai taip pat kelia reikšmingus etinius klausimus. Patentų teisėje apribojimai atsiranda, kai kyla grėsmė žmogaus orumui – išradimai, prieštaraujantys žmogaus orumui, nėra patentuojami. Ši idėja pirmą kartą išryškėjo Europos Sąjungoje 1988 m. rengiant Biotechnologijų direktyvos projektą, kuriame buvo nurodyta, kad genetinės tapatybės keitimo procesai, jei jie neturi terapinės paskirties ir prieštarauja žmogaus orumui (pvz., klonavimas ar chimėrų kūrimas), negali būti patentuojami. Direktyva siekia apsaugoti žmogaus genetinį vientisumą ir užkirsti kelią eugenikos metodams, kai genų sekomis manipuluojama siekiant pašalinti trūkumus ar pagerinti žmogaus savybes. 1998 m. galutinėje Biotechnologijų direktyvoje 98/44/EB ši nuostata buvo įtraukta kaip preambulė – 16-ame punkte pabrėžiama, kad patentų teisė turi gerbti žmogaus orumą ir vientisumą, o žmogaus kūnas bet kuriame formavimosi ar raidos etape negali būti patentuojamas. 38 punktas patvirtina, kad procesai, kurie pažeidžia žmogaus orumą, pvz., chimėrų išvedimas iš žmogaus ir gyvūno gemalo, taip pat nepatenka į patentuojamų objektų sąrašą (Overwalle, 2010, psl. 7-8). Tai rodo susirūpinimą dėl biotechnologijų poveikio žmogaus orumui ir genetikai, o tolimesnis biotechnologijų tobulinimas ir siekis gerinti žmogaus gyvenimą, redaguojant jo genomą gali turėti stiprias implikacijas žmogaus teisėms.

Apibendrinant, žmogaus teisių ir patentų santykis technologijų eros kontekste yra sudėtingas ir daugialypis. Nors patentai skatina inovacijas, jie gali ir riboti prieigą prie svarbių prekių bei paslaugų, ypač farmacijos sektoriuje. Su patentų teisėmis susiję iššūkiai reikalauja peržvelgti dabartinį teisinį reguliavimą, kad būtų užtikrinta, jog patentų teisė atitiktų žmogaus teisių principus.

2. Patentų teisės ir žmogaus teisių konfliktų sritys

Šiame skyriuje analizuojamos pagrindinės konfliktų sritys, kuriose patentų teisė gali prieštarauti žmogaus teisėms. Pirmiausia nagrinėjama sveikatos priežiūra ir vaistų prieinamumas (2.1), kur kyla dilema tarp farmacinės pramonės siekio apsaugoti savo išradimus ir visuomenės teisės į gyvybiškai svarbius vaistinius preparatus ir gydymą. Toliau aptariamos biotechnologijų ir genetikos problemos (2.2), ypač susijusios su genetiškai modifikuotais organizmais ir žmogaus genomo patentavimu bei iš to kylančiomis etinėmis ir teisinėmis pasekmėmis. Galiausiai analizuojama informacinių technologijų ir žmogaus duomenų apsauga (2.3), kai patentuotos technologijos gali kelti grėsmę asmens duomenų apsaugai bei dirbtinio intelekto sistemų naudojimas nepagrįstai diskriminuoti.

Šios sritys yra išskirtos todėl, kadangi jos yra labiausiai aktualios šiuo metu. Sveikatos priežiūra ir vaistų prieinamumo problema tapo labiau svarbi po Covid-19 pandemijos, žmogaus genomo patentavimas tampa vis svarbesnis, atsižvelgiant į tai, jog tobulėja genų manipuliavimo technologijos, o privačių duomenų apsaugos svarba jau keletą metų yra diskutuojama, kadangi šiais laikais žmonių informacija tampa viena iš svarbiausių resursų.

2.1 Sveikatos priežiūra ir vaistų prieinamumas

Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijos 25 straipsnyje įtvirtinta žmogaus teisė į sveikatą: „Kiekvienas turi teisę į savo ir savo šeimos sveikatą ir gerovei pakankamą gyvenimo lygį, įskaitant maistą, drabužius, būstą ir sveikatos priežiūrą“. Vaistinių preparatų ir sveikatos priežiūros technologijų patentai yra tiesiogiai susiję su šiomis žmogaus teisėmis, kadangi farmacijos bendrovių patentais gali riboti vaistų prieinamumą, reguliuojant jų kainas ir eksportą tam tikrų valstybių rinkose.

2.1.1 Vaistų patentavimas ir jo poveikis kainoms bei prieinamumui

Visų pirma, patentų teisės esmė yra apsaugoti patentų savininkų teises ir suteikti jiems teisę reguliuoti kas ir kaip gali naudoti jų išradimus. Problema kyla tada, kai šie išradimai yra ne tik ekonomine prasme vertingi patiems patentų teisių savininkams, bet jie yra gyvybiškai būtini didžiajai daliai pasaulio populiacijos. Ši problema turi dvi puses – farmacijos kompanijas ir visus likusius žmones. Farmacijos kompanijų pozicija yra tokia, jog patentai suteikia joms galimybę atgauti pelną iš savo investicijų, kadangi kainos kuriant naują vaistą yra labai didelės, o tikimybė, jog galutinis produktas bus paleistas į rinką nėra šimtaprocentinė. Kita šio konflikto pusė teigia, jog vaistų patentavimas riboja vaistinių preparatų prieinamumą didžiajai daliai populiacijos, kadangi dėl farmacijos kompanijų

galimybės spręsti savo vaistų pardavimo kainas, jie tampa realiai neįperkami skurdesnėse pasaulio valstybėse. Kiek ilgai ir kokia apimtimi turėtų galioti vaistinių preparatų patentai yra labai diskutuotinas klausimas.

Siekiant išsiaiškinti vaistinių preparatų patentų poveikį vaistų prieinamumui ir kainų kilimui būtina aptarti pačią vaistinių preparatų patentavimo sistemą. Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministerija pateikia tris galimas vaistų suskirstymo rūšis: originalūs patentiniai vaistai, originalūs nepatentiniai vaistai ir generiniai vaistai. Originalūs patentiniai vaistai – tai naujų veikliųjų medžiagų preparatai arba jau žinomų veikliųjų medžiagų naujos farmacinės formos ar nauji deriniai. Juos gamina tik vienas gamintojas iki patentinės apsaugos laikotarpio pabaigos, jiems nėra konkurencijos. Originalūs nepatentiniai vaistai, tai vaistai, kurių patentas yra pasibaigęs, o generiniai vaistai, tai originalių vaistų kopijos, kurias gamina daug skirtingų gamintojų. Taigi, skirstymas yra paprastas – 1) patentuoti vaistai; 2) tie patys vaistai, kuriems pasibaigęs patentas ir; 3) vaistų, kuriems pasibaigė patentas kopijos, kurių kainos yra mažesnės, kadangi jie yra nauji rinkos dalyviai.

Remiantis tarptautinės teisės normomis (TRIPS, Europos patentų konvencija) ir Lietuvos Respublikos patentų įstatymu, patentai galioja 20 metų nuo paraiškos padavimo dienos. Vis dėl to, vaistinių preparatų patentai realiai gali turėti ilgesnį galiojimo laikotarpį, kadangi vaistiniams preparatams ir augalų apsaugos produktams gali būti suteikiama papildoma 5 metų apsauga galutinį patentinės apsaugos terminą pratęsiant iki 25 metų. Taip pat, vaistiniams preparatams gali būti suteikiama papildoma 6 mėnesių apsauga jeigu jiems yra įregistruojama vaistinio preparato pediatriinė indikacija, tai galutinai ilgiausia patentinė apsauga vaistiniam preparatui gali siekti net 25 metus ir 6 mėnesius.

Vienas būdas, kaip farmacijos kompanijos bando dirbtinai pratęsti vaistinių preparatų patentų galiojimo laikotarpį, tai nuolatinis patentavimas (angl. evergreening). Tai yra metodas, kai farmacijos bendrovės registruoja naujus patentus, nedidelius jau savo esamų vaistinių preparatų patobulinimus, kurie realiai neturi jokios konkrečios gydomosios pridėtinės vertės, tačiau praplečia patentinės apsaugos laikotarpį. Šis metodas labai dažnai naudojamas tada, kai vaistiniai preparatai yra kartu naudojami su įrenginiais, pvz. insulino pompos, inhaliatoriai ir t.t. (R. Beall ir kt., 2015, psl. 12). Šie įrenginiai ir vaistiniai preparatai patentuojami atskirai, todėl gali atsirasti situacijų, kai vaistinio preparato veikliosios medžiagos patento laikotarpis yra pasibaigęs, tačiau įrenginys, kuris yra būtinas tinkamai naudoti vaistinį preparatą turi patentinę apsaugą. Pavyzdžiui, 2008 m. JAV maisto ir vaistų administracija įpareigojo, kad visi dozuoti inhaliatoriai nebegalėtų naudoti ozoną

ardančių chlorofluorangliavandenilių (CFC) propelentų, tai farmacijos bendrovės perėjo prie hidrofluorangliavandenilių (HFA) propelentų, kas sudarė galimybę patentuoti naujus prietaisus, nors veiklioji medžiaga jau buvo nebeapsaugota patentu (R. Beall ir kt., 2015, psl. 2). Taip dirbtinai pratęsiant patento apsaugos laikotarpį, farmacijos kompanijos gali išlaikyti aukštas kainas ir dominuoti rinkoje, pastoviai „papildant“ pasibaigusius patentus naujais.

Tokia praktika ne tik gali riboti žmogaus teisę į sveikatą, kai vienintelio tiekėjo kainos yra taip smarkiai pakeliamos, jog šie vaistiniai preparatai yra neįperkami skurdesnėse pasaulio valstybėse, bet ir tuo pačiu tai mažina šios rinkos konkurenciją, patentų turėtojams išlaikant ilgesnę tam tikros rinkos monopoliją. Dar viena ydinga praktika, kuri taip pat prisideda prie aukštų kainų išlaikymo ir riboja žmonių prieigą prie vaistų yra vadinama „mokėjimu už delsimą/vėlavimą“ (angl. pay-for-delay). Ši praktika yra tokia, jog didžiosios farmacijos kompanijos, turinčios tam tikro vaistinio preparato patentą, moka kitoms farmacijos kompanijoms, galinčioms gaminti generinius vaistus, kad jos atidėtų savo produktų pateikimą į rinką ir dirbtinai išlaiko aukštas vaistų kainas bei leidžia išlaikyti monopolinę padėtį. (E. Palikot ir M. Pietola, 2023, p. 387-391). Ši praktika irgi riboja žmogaus teises, nes yra apsunkinamos galimybės daugumai žmonių įpirkti šiuos vaistus, kadangi net pasibaigus patentinei apsaugai, generiniai vaistai dar tam tikrą laikotarpį neatsiranda rinkoje.

Dėl šių praktikų populiarumo ir didelės įtakos rinkai, Europos komisija vis dažniau nagrinėja patentų sistemą per piktnaudžiavimo dominuojančia padėtimi ir nesąžiningos konkurencijos prizmę. Geras pavyzdys yra byla AstraZeneca v. Europos Komisija (C-457/10 P), kurioje ESTT pripažino, jog „AstraZeneca“ piktnaudžiavo savo dominuojančia padėtimi protonų siurblių inhibitorių rinkoje, vilkindama konkuruojančių generinių produktų patekimą į rinką. Ši byla tapo svarbiu precedentu konkurencijos teisėje, nes aiškiai parodė, kad įmonės negali naudotis intelektinės nuosavybės apsaugos priemonėmis vien tam, kad dirbtinai išlaikytų savo rinkos galią, o generinių vaistų patekimo į rinką ribojimas tiesiogiai gali riboti žmogaus teisę į sveikatą, leidžiant AstraZeneca išlaikyti monopolinę padėtį ir reguliuoti vaistų kainas.

Nors šios praktikos yra ydingos, bet tuo pačiu iš savęs suprantamos, kadangi naujo vaistinio preparato sukūrimas ir paleidimas į rinką yra ne tik brangus, bet ir labai rizikingas. PSO 2022 m. tyrimo duomenimis, vidutinė naujo vaisto sukūrimo kaina svyruoja nuo 43,4 mln. iki 4,2 mlrd. JAV dolerių, o apie 90% vaistinių preparatų net nepatenka į rinką ir nepraeina klinikinių tyrimų etapo. Taigi, šiose situacijose matoma, jog yra sunku derinti

žmogaus teisę į sveikatą ir farmacijos kompanijų verslo interesus, kadangi nors patentinė apsauga riboja vaistų prieinamumą ir sukelia monopolijas, tačiau patentinės apsaugos farmacijos kompanijoms būtų per daug rizikinga investuoti į naujus vaistinius preparatus, jeigu tuo 10% sėkmės atveju jiems nebūtų garantuotos išimtinės teisės į jų sukurtus produktus.

Kaip ir aptarta, vaistų patentavimas turi dvi puses ir šios praktikos šalininkus: farmacijos kompanijos ir vartotojai. Vaistinių preparatų patentai skatina farmacijos kompanijas investuoti į naujus vaistinius preparatus ir veikliąsias medžiagas, kadangi ši apsauga jiems garantuoja tam tikrą laikotarpį išimtinių teisių į savo produktą, o kai ši rinka yra labai brangi ir rizika, tai yra būtina. Vis dėl to, esančios farmacijos kompanijų praktikos, kuriomis siekiama dirbtinai pratęsti šių patentų galiojimo laikotarpį neigiamai paveikia vartotojus, kadangi patento turėtojas gali kelti kainas ir pasinaudoti savo monopoline padėtimi, kas gali apriboti žmogaus teisę į sveikatą, kadangi skurdesnėse pasaulio valstybėse šie vaistai gali būti neįperkami didžiąjai daliai populiacijos. Vienas iš galimų šios problemos sprendimo būdų yra priverstinis licencijavimas, tačiau ši priemonė irgi turi savo probleminių aspektų.

2.1.2 Priverstinis licencijavimas ir Covid-19 pandemija

Kaip ir aptarta anksčiau, viena galima priemonė, kuri padėtų suderinti patentų teisės apsaugos institutą su žmogaus teisėmis yra priverstinis licencijavimas, kuris leidžia valstybių institucijoms suteikti licenciją gaminti patentuotus vaistus trečiosioms šalims be patento turėtojo sutikimo, tačiau požiūris į šį teisinį reguliavimą nėra vienodas. Priverstinio licencijavimo problemos atsiranda jo praktiniame naudojime ir tada kyla klausimas, kur yra riba tarp viešojo intereso ir patentų turėtojų turtinių teisių?

TRIPS sutarties suteikia valstybėms narėms šiek tiek laisvės, užtikrinant, jog intelektinės nuosavybės teisių apsauga neribotų šių valstybių galimybių užtikrinti savo visuomenių sveikatos apsaugą. Dėstant TRIPS sutarties siekius, 8 straipsnio 1 dalis numato, jog narės formuodamos nacionalinės teisės normas susijusias su intelektinės nuosavybės teisių apsauga, gali imtis priemonių, būtinų siekiant apsaugoti visuomenės sveikatą, bei skatinti visuomenės interesus svarbiose jų socialinės, ekonominės ir technologinės raidos srityse. Iš šios ir kitų TRIPS normų seka tai, jog valstybės narės taikydamos TRIPS normas ir saugodamos intelektinės nuosavybės teises, tai turi derinti su savo valstybių gyventojų socialiniais ir ekonominiais interesais. Vis dėl to, praktikoje, dažniausiai besivystančios valstybės narės sudėtingai sekasi pasinaudoti TRIPS lengvatomis ir galimybėmis teikti

prioritetą viešajam interesui, o ne intelektinės nuosavybės teisei. Indija yra viena iš tokių valstybių, kuri patiria didelį tarptautinį spaudimą dėl savo intelektinės nuosavybės teisės normų, specifiskai reguliavimo patentų įstatyme. Į Indijos patentų teisės reguliavimą labai stipriai atkreipė dėmesį JAV prekybos atstovų biuras 2014 m. savo specialiojoje 301 ataskaitoje, kurioje buvo pažymėtos dvi Indijos patentų įstatymo normos: naujų jau žinomų vaistų formų nepatentavimas (3(d) straipsnis) ir vietinės gamybos reikalavimai (84(1)(c) straipsnis) (E. K. Oke, 2022 m., p. 96-97). Ataskaitoje teigiama, jog naujų žinomų vaistų formų nepatentavimas gali neatitikti TRIPS susitarimo ir gali apriboti potencialiai naudingų inovacijų patentabilumą. Ir kitas svarbus argumentas šioje ataskaitoje kritikavo Indijos išduotą priverstinę licenciją, kadangi Vokietijos farmacijos kompanija Bayer nesilaikė Indijos patentų įstatyme nurodyto vietinės gamybos reikalavimo ir JAV prekybos atstovų biuro manymu tokia praktika gali daryti netinkamą spaudimą patentų teisių savininkas už Indijos ribų, siekiant išvengti privalomojo licencijavimo (E. K. Oke, 2022 m., p. 97). Taigi, čia matome situaciją, kai TRIPS skatina valstybes nars pasirenkant savo teisinį reguliavimą nustatyti išimtis ir priemones, siekiant apsaugoti savo ekonominį ir sveikatos interesą, tačiau tuo pačiu gaunamas stiprus neigiamas atsakas iš kitų PPO valstybių narių, kai bandoma pasinaudoti šiomis lengvatomis. TRIPS susitarimas leidžia šalims koreguoti savo patentabilumo standartus pagal vidaus poreikius, tai kodėl yra kvestionuojamos valstybių vidaus praktikos, jeigu šios įstatymo normos yra skirtos apsaugoti valstybių sveikatos ir ekonomikos interesus?

Kaip ir paminėta aukščiau, TRIPS suteikia valstybėms narėms teisę nustatyti savo intelektinės nuosavybės teisinį reguliavimą, bei įdiegti priemones bei išimtis, kuriomis gali būti užtikrinti valstybės ekonominiai interesai bei visuomenės sveikata. TRIPS 31 straipsnis numato priverstinio licencijavimo normos įdiegimo galimybes, tačiau šio mechanizmo taikymas yra sudėtingas. Būtent Covid-19 pandemijos metu priverstinis licencijavimas buvo matomas kaip priemonė galinti užtikrinti visuomenės sveikatos apsaugą, tačiau dėl viso proceso sudėtingumo, ši priemonė nebuvo tokia veiksminga. Pavyzdžiui, Covid-19 pandemijos metu Rusija ir Izraelis buvo pasinaudojusios priverstines licencijos mechanizmu. Izraelis išdavė privalomą licenciją AbbVie gaminamam lopinavirui/ritonavirui. Šiuo atveju farmacijos kompanija neginčijo privalomojo patento ir viešai paskelbė, jog nežada imtis priemonių dėl šio vaistinio preparato patentinės apsaugo. Vis dėl to, Rusijos atveju išduota privalomoji licencija Gilead gaminamam Remdesivirui buvo ginčyta, tačiau Rusijos aukščiausiasis teismas Gilead ieškinį atmetė, motyvuodamas tuo, jog šis sprendimas buvo priimtas ginant Rusijos valstybės gyventojų interesus ir prieš išduodant priverstinę licenciją buvo bandoma sudaryti susitarimą dėl generinių vaistų

gamybos (B. Kianzad, J. Wested, 2021 m., p. 71-74 psl.). Čia matoma problema, jog nors TRIPS sutartis nurodo galimybę taikyti priverstines licencijas arba kitas priemones, skirtas apsaugoti valstybės narės ekonominius ir sveikatos interesus, tai padaryti yra labai sunku. Priimant tokį sprendimą, valstybei narei privaloma „persokti“ labai daug procedūrinių ir politinių kliūčių, kas savaime šį mechanizmą gali padaryti neveiksmingu.

Viena svarbiausių pandemijos metu vykusių diskusijų buvo susijusi su 2020 m. Indijos ir Pietų Afrikos Respublikos pateiktu pasiūlymu Pasaulio prekybos organizacijoje, kuriuo buvo prašoma laikinai atsisakyti tam tikrų TRIPS nuostatų, kad būtų užtikrinta greitesnė ir pigesnė vakcinų gamyba. Šis pasiūlymas buvo skirtas spręsti nelygybės problemą tarp turtingųjų ir besivystančių valstybių, užtikrinant, jog vakcinų ir vaistai būtų laikomos visuomeninėmis gėrybėmis, kurios turi būti prieinamos visiems, nepaisant jų ekonominės padėties. TRIPS waiver iniciatyvą iš pradžių palaikė daugiau nei 100 valstybių, tačiau tam priešinosi labiau išsivysčiusios valstybės, įskaitant Europos Sąjungą, Jungtines Amerikos Valstijas ir Jungtinę Karalystę. Kritikai teigė, kad laikinas patentų panaikinimas nepadėtų užtikrinti pakankamo vakcinų kiekio gamybos, nes besivystančios šalys neturi reikiamos infrastruktūros sudėtingoms biotechnologinėms vakcinoms gaminti, o intelektinės nuosavybės teisių apsauga yra būtina inovacijų skatinimui (Singh, Bawa ir kt., 2023 m., 748 – 749 psl.). Nors, norint tokį pasiūlymą priimti, būtinas visų PPO narių sutikimas, ši iniciatyva buvo laikoma svarbiu žingsniu į priekį siekiant užtikrinti visiems teisę į mediciną. Kaip matoma, konfliktai tarp intelektinės nuosavybės teisių apsaugos normų ir žmogaus teisių atsiranda pastoviai, kadangi siekiant apsaugoti viešą interesą ir žmogaus teises, kartais reikia nuskausminti privačius subjektus, tačiau dėl vaistinių preparatų gamybos verslo dydžio, farmacijos kompanijos investuoja didelius pinigus, jog intelektinės nuosavybės teisių apsaugos mechanizmai būtų kuo stipresni ir palankesni joms.

Šie pavyzdžiai rodo praktines problemas bandant derinti patentų teisės normas su žmogaus teisėmis. Kaip jau aptarta, TRIPS susitarimo normos suteikia teisę valstybėms narėms nusistatyti papildomas priemones, siekiant apsaugoti savo valstybės interesus kritinių situacijų atvejais, tačiau jų taikymas yra labai dviprasmiškai suprantamas. Valstybė, norėdama taikyti priverstinės licencijos institutą, siekdama apsaugoti savo ekonominius ir visuomenės sveikatos interesus, gali gauti didelį politinį ir ekonominį spaudimą iš farmacijos kompanijų ir kitų labiau išsivysčiusių valstybių. Matant aptartus Indijos ir Rusijos atvejus, kaip tada valstybė narė turi naudoti priverstinio licencijavimo institutą ir tuo pačiu nesitikėti neigiamų padarinių, kai yra tik bandoma apsaugoti savo valstybės interesus?

2.2 Biotechnologijos ir genetika

Biotechnologijų ir genomų patentavimas yra tiesiogiai susijęs su pamatinėmis žmogaus teisėmis, kurios įtvirtintos visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje. Genetiškai modifikuotų organizmų patentavimas yra tiesiogiai susijęs su žmogaus teise į maistą, o žmogaus genomo patentavimas kelia etinius klausimus susijusiu su žmogaus kūno neliečiamumu ir žmogaus teise į orumą.

2.2.1 Genetiškai modifikuoti organizmų patentavimas

Prieš kalbant apie žmogaus genomo patentavimą, svarbu aptarti genetiškai modifikuotų organizmų patentavimo problemas. Genetiškai modifikuotas organizmas – organizmas, išskyrus žmogų, kurio genetinė medžiaga yra taip pakeista ir įgyja tokių savybių, kurių negalėtų atsirasti organizmui dauginantis natūraliu būdu. Genetiškai modifikuoto organizmo patentavimas yra susijęs su žmogaus teisėmis, kadangi dažniausiai yra genetiškai modifikuojamas maistas, o žmogaus teisė į maistą yra įtvirtinta Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 25 straipsnyje, todėl svarbu suderinti interesus, jog ekonominiai interesai nepažeistų viešojo intereso ir fundamentalių žmogaus teisių.

Genetiškai modifikuotų organizmų patentavimas yra reglamentuojamas ir tarptautiniu ir nacionaliniu mastu. Pagal TRIPS sutarties 27 straipsnį, valstybėms narėms leidžiama patentuoti mikroorganizmus ir biotechnologinius procesus, tačiau jos gali pačios spręsti dėl augalų ir gyvūnų patentavimo ribų. Europos Sąjungoje genetiškai modifikuotų organizmų patentavimo reguliavimą nustato Europos Parlamento ir Tarybos direktyva 98/44/EB dėl biotechnologinių išradimų teisinės apsaugos. Direktyvos 3 straipsnis nurodo, jog patentabiliais laikomi nauji, išradimo lygio ir turintys pramoninę pritaikomumą išradimai, net jei jie susiję su objektu, kurį sudaro ar kurio sudėtyje yra biologinė medžiaga arba procesai, kuriais biologinė medžiaga gaunama, apdorojama ar panaudojama. Taip pat, išradimo objektu gali būti biologinė medžiaga, kuri išskiriama iš natūralios aplinkos arba gaminama techninių procesų metu, net jeigu ji ligi tol egzistavo gamtoje. Direktyvos 4 straipsnis numato, jog negalima patentuoti augalų ir gyvūnų veislių bei iš esmės biologinių augalų ir gyvūnų išvedimų būdų. Lietuvoje šios nuostatos yra perkeltos į Lietuvos Respublikos patentų įstatymą, kurio patentabilumo sąvokos sutampa kartu su Direktyvos normomis.

Genetiškai modifikuotų organizmų patentavimas leidžia didelėms tarptautinėms korporacijoms kontroliuoti skirtingų daržovių, vaisių ir augalų genus, o tai gali paveikti

ūkininkų pajamas, kadangi ūkininkai, jau patirdami daug ekonominių sunkumų, kiekvienais metais turi pirkti patentuotas genetiškai modifikuotas sėklas, kurios užima vis didesnę dalį rinkos, o tai kelia grėsmę smulkių ūkininkų pajamoms bei maisto saugumui, ypač besivystančiose valstybėse (A. Stazi, 2024 m., psl. 15). Šioje situacijoje problema atsiranda todėl, nes leidžiant patentuoti genetiškai modifikuotų organizmų sėklas, privatus sektorius gali kontroliuoti vieno iš gyvybiškai svarbių resursų kiekvienam žmogui prieinamumą ir kainas. Čia vėl matoma ta pati problema, kaip ir aptarta vaistinių preparatų patentavime, iš vienos pusės, jeigu nebūtų patentinės apsaugos, naujų genetiškai modifikuotų organizmų išradimas būtų per daug finansiškai rizikingas, o tai skatina inovaciją ir ekonominį postūmį toliau investuoti lėšas į ateitį, tačiau ar moralu patentuoti ir kontroliuoti kainas tokiam resursui, kaip maistas?

Šias problemas iškelia 2022 m. Global 2000 tyrimas, kuris akcentavo genetiškai modifikuotų organizmų patentų problemas ir kaip Corteva ir Bayer korporacijos turi monopolijas šioje srityje. Pavyzdžiui, Bayer vykdo agresyvią patentų apsaugos politiką ir nuo 1997 m. iki 2010 m. dalyvavo 144 ginčiuose dėl jų genetiškai modifikuotų organizmų patentų naudojimo prieš mažmeninius ūkininkus. Tokie veiksmai kelia grėsmę teisei į maistą, bei riboja ūkininkų teises saugoti, naudoti, keisti bei parduoti savo sėklas. Šiais laikais kiekvienais metais didėja genetiškai modifikuotų organizmų patentų skaičius, o nepatentuotų ir ne genetiškai modifikuotų organizmų sėklų veislių prieinamumas vis mažėja, kas gali lemti aukštesnes maisto kainas. Tolimesnis šios srities plėtimasis gali riboti mažiau išsivysčiusių valstybių gyventojų teises į maistą, o natūrali genetinė įvairovė po mažu nyksta, kuri yra būtina žemės ūkio tvarumui.

2025 m. kovo 14 d. Europos Sąjungos Taryba pasiekė susitarimą dėl derybų mandato, kuriuo siekiama reglamentuoti naujaisiais genomikos metodais (NGM) sukurtus augalus, maistą ir pašarus. Pagrindinis tikslas – skatinti inovacijas ir tvarumą žemės ūkyje, kartu užtikrinant žmonių, gyvūnų sveikatos ir aplinkos apsaugą. Vis dėlto šis susitarimas kelia prieštaringas reakcijas. Kritikai teigia, kad naujasis reguliavimas gali dar labiau sustiprinti didelių biotechnologijų korporacijų kontrolę sėklų rinkoje, o tai apsunkintų smulkių ūkininkų galimybes naudoti tradicines ar savo užaugintas sėklas. Be to, kyla grėsmė, kad dėl didesnės priklausomybės nuo patentuotų augalų mažės biologinė įvairovė ir ilgainiui gali būti paveiktas maisto saugumas, ypač mažesniuose ūkiuose ar besivystančiose šalyse. Taigi, matome, jog šias problemas bandoma spręsti tarptautiniu lygmeniu, tačiau dėl didelių korporacijų įtakos ir skirtingų požiūrių į genetiškai modifikuotus organizmus, teisės aktų derinimas gali trukti dar ilgai.

Genetiškai modifikuotų organizmų patentavimas yra sudėtingas ir prieštaringas klausimas, nes jis tiesiogiai susijęs su gyvybiškai svarbių išteklių, tokių kaip maistas, prieinamumu ir kontrole. Viena vertus, patentų sistema skatina biotechnologijų plėtrą, suteikdama ekonominį postūmį naujų technologijų kūrimui, tačiau kita vertus, ji gali sukurti oligopolinę rinką, kurioje dominuoja kelios didelės korporacijos. Tai kelia riziką smulkiems ūkininkams, kurie priversti kasmet pirkti patentuotas sėklas, o jų naudojimas yra griežtai reglamentuotas. Be to, priklausomybė nuo patentuotų sėklų gali sumažinti genetinę įvairovę ir tai ilgainiui gali neigiamai paveikti tiek maisto saugumą, tiek ekosistemų stabilumą. Dėl šių priežasčių tarptautiniu lygiu bandoma rasti pusiausvyrą tarp inovacijų skatinimo ir visuomenės interesų apsaugos. Vis dėlto, kaip rodo neseniai Europos Sąjungos Taryboje vykusios derybos dėl naujųjų genomikos metodų reglamentavimo, ši pusiausvyra nėra lengvai pasiekama. Nors ES siekia suderinti reguliavimą taip, kad jis skatintų inovacijas ir kartu apsaugotų smulkiuosius ūkininkus bei vartotojus, didžiųjų biotechnologijų korporacijų įtaka ir skirtingi valstybių narių požiūriai apsunkina šį procesą.

2.2.2 Žmogaus genomo patentavimas

Kitas moralinis klausimas, kuris kyla bandant derinti patentų teisę su žmogaus teisėmis – žmogaus genomo patentavimas. Šis klausimas tapo aktualus visai neseniai, atsižvelgiant į tai, jog tik XX a. pabaigoje mokslininkai ir biotechnologijų bendrovės pradėjo intensyviau tirti žmogaus DNR, o patentavimas buvo priemonė šioms bendrovėms užsitikrinti išskirtines teises į genetinius atradimus. Visų pirma, būtų privalu peržvelgti genų patentavimo taisyklės Europos sąjungoje ir JAV.

Europos genų patentavimo taisyklės buvo nustatytos jau 1998 m., kai priimta Direktyva 98/44/EB dėl biotechnologinių išradimų teisinės apsaugos. Ši direktyva padarė Europos Sąjungą viena liberaliausių jurisdikcijų genetinės medžiagos patentavimui, nes tiesiogiai numatė galimybę patentuoti izoliuotą genetinę medžiagą (M. Kiškis, 2013). Pagal direktyvą, medžiagos, išskirtos iš gyvo organizmo, įskaitant pilną ar dalinę geno seką, gali būti patentuojamos, jei atitinka bendruosius patentabilumo kriterijus. Nors genetinė informacija savaime nėra patentabili, izoliuota ar susintetinta DNR ar RNR molekulė, sprendžianti konkrečią techninę problemą ir pasižyminti naujumu, gali būti patentuojama. Vis dėl to, direktyva sulaukė kritikos, pavyzdžiui Nyderlandų vyriausybė netgi kreipėsi į Europos Sąjungos Teisingumo Teismą, siekdama ją panaikinti, tačiau teismas palaikė direktyvą ir patvirtino izoliuotos genetinės medžiagos patentabilumą (byla C-377/98) (M. Kiškis, 2013). Nors vėlesnėje byloje C-428/08 teismas apribojo patento savininko teisę

kontroliuoti produktus, pagamintus iš genetiškai modifikuotų augalų, nebuvo abejojama pačios genetinės medžiagos patentavimo galimybėmis (M. Kiškis, 2013).

Skirtumas tarp Europos sąjungos ir JAV yra tai, jog JAV iki 2013 m. neturėjo konkretaus teisinio reguliavimo dėl genetinių medžiagų patentavimo. Visus klausimus sprendavo JAV Patentų ir prekių ženklų biuras kiekvienu atveju atskirai. Myriad Genetics dar 1995 m. pateikė paraiškas patentuoti BRCA2 genų mutantines sekas, o šie patentai tapo pagrindiniu ginčo objektu byloje tarp Myriad Genetics ir Association for Molecular Pathology. JAV Aukščiausiasis Teismas Myriad byloje sprendimu įtvirtino taisykles, kurios jau 15 metų galiojo Europos Sąjungoje: abstrakti genetinė medžiaga ar naujai identifikuota genetinės informacijos seka negali būti patentuojama, tačiau, jei ji yra funkciškai izoliuota, išskirta kaip atskira molekulė ir padeda išspręsti konkrečią techninę užduotį, tai patentavimas leidžiamas. Iki šio precedento JAV kartais buvo patentuojami abstraktūs genetinės informacijos atradimai, ribojantys diagnostinių jų panaudojimą (M. Kiškis, 2013 m.). Etiniai ir moraliniai žmogaus patentavimo klausimai yra ypač aktualūs šiais laikais, kadangi kaip matoma iš esančio reguliavimo, tam tikrais atvejais ir atitinkant patentabilumo reikalavimus, žmogaus genomo patentavimas yra teisėta praktika.

Be to, nors genomo redagavimas turi didžiulį potencialą transformuoti sveikatos priežiūrą ir pagerinti visuomenės gerovę įvairiose mokslo srityse, šių technologijų patentavimas turi reikšmingų pasekmių jų prieinamumui ir kainai, ypač žmonėms, sergantiems lėtinėmis, visą gyvenimą truncančiomis ligomis, bei dar negimusioms ateities kartoms, kurioms gresia paveldėti iš tėvų išvengiamas ligas (D. Matthews, 2020, psl. 1-2). Matoma, jog žmogaus genomo patentavimo problemos yra glaudžiai susijusios ir su vaistinių preparatų patentavimu, kadangi šios abi sritys kelia panašias problemas – gydymo priemonių kainų didėjimas ir prieinamumo mažėjimas.

Brüstle prieš Greenpeace byla (byla C-34/10) yra svarbus Europos Sąjungos Teisingumo Teismo sprendimas, nagrinėjantis patentų teisės ir žmogaus teisių sankirtą, ypač kalbant apie biotechnologinių išradimų, susijusių su žmogaus embrionais, patentabilumą. Byla kilo, kai Oliveris Brüstle siekė gauti patentą metodui, kuriame naudojami neuraliniai pirmataikai, gauti iš žmogaus embrioninių kamieninių ląstelių, tačiau Greenpeace pateikė prieštaravimus, teigdamas, kad toks patentas pažeidžia etinius principus ir žmogaus orumą. ESTT nusprendė, kad terminas „žmogaus embrionas“ turi būti interpretuojamas plačiai, įtraukiant bet koki žmogaus kiaušinėlių po apvaisinimo, bet koki neapvaisintą žmogaus kiaušinėlių, į kurią buvo perkelta subrendusi žmogaus ląstelės branduolys, ir bet koki neapvaisintą žmogaus kiaušinėlių, kurio dalijimasis ir tolimesnė

plėtra buvo suaktyvinta partenogeneze. Teismas pabrėžė, kad patentų teisė turi gerbti pagrindines teises ir žmogaus orumą, kaip nurodyta Europos Sąjungos Pagrindinių teisių chartijoje. Šis sprendimas nustatė, kad išradimai, susiję su žmogaus embrionų naikinimu pramoniniais ar komerciniais tikslais, pagal ES teisę negali būti patentuojami, taip pabrėžiant būtinybę integruoti žmogaus teisių apsaugą į patentų teisę. Tai pabrėžia svarbą užtikrinti, kad biotechnologinių išradimų komercinis išnaudojimas nepažeistų etinių principų ir žmogaus orumo, taip pat atspindi platesnį įsipareigojimą saugoti žmogaus teises intelektinės nuosavybės teisės sistemoje ir užtikrinti, kad ji būtų suderinta su pagrindiniais moraliniais ir etiniais standartais.

Žmogaus genomo patentavimas yra neišsemianti tema, dėl jo poveikio žmogaus teisėms. Genomo segmentų patentavimas gali žmogaus gyvybę paversti preke ir kelia etinius klausimus dėl žmogaus kūno išnaudojimo bei diskriminacijos. Žmogaus genomo patentavimo kritikai teikia, jog tokie patentai gali apriboti prieigą prie genetinės informacijos bei specifinių gydymo būdų, sudarydama kliūtis žmonėms, siekiantiems atlikti medicininius tyrimus ar naudotis tam tikromis gydymo priemonėmis (A. Shelke ir kt., 2025 m., psl. 7-10). Tokios praktikos neigiamas pavyzdys būtų Myriad genetics atvejis, kur BRCA1 ir BRCA2 genų patentavimo klausimas turėjo reikšmingą poveikį žmogaus teisei į sveikatą, kaip ji įtvirtinta Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 25 straipsnyje. Myriad Genetics patentai suteikė išimtinės teises į šių genų testavimą, o tai reikšmingai apribojo pacientų galimybes gauti prieinamą diagnostiką ir gydymą iš kitų laboratorijų už pigesnę kainą, kadangi jos negalėjo tirti šių genų be bendrovės leidimo. Myriad genetics išlaikė monopoliją krūties vėžio tyrimams daugumai metų ir žmonės norėdami išsitiirti savo tikimybę susirgti, būtinai turėjo pirkti šias paslaugas tik iš Myriad genetics laboratorijų.

Kaip ir aptarta aukščiau, teisės aktai tiek Europoje, tiek JAV pripažįsta tam tikrų genetinių atradimų patentabilumą, tačiau egzistuoja rimtų abejonių dėl šios praktikos poveikio visuomenės sveikatai ir mokslinių tyrimų laisvei. Viena vertus, patentai gali paskatinti investicijas į inovacijas ir naujus gydymo metodus, tačiau, kita vertus, jie gali sukurti rinkos monopoliją, apriboti prieigą prie būtinų medicininių išteklių ir pažeisti žmogaus teisę į sveikatą. Pagrindinis klausimas, kuris kyla šioje diskusijoje, yra tai, ar žmogaus genomo patentavimas skatina mokslinę pažangą, ar, priešingai, paverčia žmogaus genetinę informaciją ekonominės naudos objektu ir galimai pažeidžia žmogaus orumą ir teisę į kūno neliečiamumą. Nors šis klausimas yra visai naujas, jis yra pastoviai papildomas naujais argumentais ir problemomis ir turi būti žvelgiamas naujai, kadangi CRISPR technologijų patentavimas yra vienas iš naujesnių diskusijų šioje sferoje.

2.2.3 Biotechnologijų ateitis ir prieinamumo problemos

Biotechnologijų pažanga per pastaruosius dešimtmečius atvėrė naujas galimybes medicinoje, žemės ūkyje ir pramonėje, tačiau kartu iškėlė esminių klausimų dėl inovacijų prieinamumo ir jų reguliavimo. Technologijos, tokios kaip CRISPR-Cas9 genų redagavimo sistema gali turėti milžinišką poveikį visuomenei, tačiau jos patentavimas gali tapti rimta kliūtimi tolesniam moksliniam vystymuisi ir visuomenės prieigai prie inovacijų. Šiame kontekste kyla klausimas – kaip patentų teisė gali užtikrinti pusiausvyrą tarp inovacijų skatinimo ir visuomenės intereso apsaugos?

Vienas ryškiausių šiuolaikinės biotechnologijos patentavimo klausimų yra CRISPR-Cas9 technologija. Ši technologija, leidžianti tiksliai redaguoti DNR, revoliucionavo genetikos mokslą ir tapo itin svarbi gydant genetines ligas arba kuriant atsparias ligoms augalų rūšis. Tačiau nuo pat CRISPR technologijos išradimo kilo ginčai dėl jos patentavimo. Pagrindinis ginčas vyko tarp Kalifornijos universiteto kartu su Vienos universitetu bei Emmanuelle Charpentier ir Broad instituto dėl to, kam priklauso pirmenybė šios technologijos patentuose. 2012 m. Berklio universitetas kartu su Vienos universitetu ir Emmanuelle Charpentier pirmieji pateikė patento paraišką dėl CRISPR-Cas9 kaip universalaus genų redagavimo įrankio, tačiau jų paraiška negalėjo būti nedelsiant patvirtinta dėl tuometinės „first-to-invent“ sistemos. Tuo tarpu Broad institutas, vedama Feng Zhang, 2013 m. pateikė paraišką pagal greitesnę procedūrą („fast-track“) ir 2014 m. pirmasis gavo JAV patentą CRISPR-Cas9 naudojimui eukariotiniuose organizmuose, nors jų tyrimai buvo paskelbti vėliau nei Berklio komandos. Galiausiai 2022 m. vasario 28 d. JAV Patentų ginčų ir apeliacijų taryba priėmė sprendimą, kuriuo pripažino Broad instituto teises į CRISPR-Cas9 technologijos naudojimą eukariotiniuose organizmuose. Vis dėl to, Kalifornijos universitetas išsaugojo daugiau nei 55 patentus JAV, apimančius CRISPR-Cas9 technologijos naudojimą visuose ląstelių tipuose, įskaitant eukariotines ląsteles. Tai reiškia, kad komerciniam CRISPR-Cas9 technologijos naudojimui JAV reikalinga licencija iš Kalifornijos universiteto konsorciumo (CVC), o tam tikrais atvejais – ir iš Broad instituto. Tokia patentinė apsauga stipriai riboja mokslinių tyrimų progresą, skirtingų laboratorijų galimybes naudotis šia technologija, ko pasekoje ribojama žmogaus teisė į sveikatą, kadangi šios technologijos ateityje gali visiškai panaikinti paveldimas ligas bei kitaip pagerinti žmonių sveikatą ir atsparumą kitoms ligoms.

CRISPR genomo redagavimo technologija iš esmės pakeitė genetinių tyrimų sritį, suteikdama greitesnę, pigesnę ir tikslesnę būdą keisti DNR. Ji turi milžinišką potencialą gydant lėtines ligas, naikinant paveldimas genetines ligas ir gerinant žemės ūkio derlių.

Tačiau CRISPR pagrindu sukurtų išradimų patentavimas kelia rimtų susirūpinimų dėl prieinamumo, kainų ir pagrindinių žmogaus teisių užtikrinimo, nes patentai gali sukurti monopolijas, ribojančias prieigą prie gyvybiškai svarbių gydymo būdų, ypač mažas pajamas gaunantiems asmenims bei ateities kartoms, kurioms gresia paveldimos ligos. TRIPS sutartis leidžia PPO narėms nepatentuoti išradimų, kurie būtini apsaugoti viešąjį interesą, įskaitant visuomenės sveikatą. (D. Matthews, 2020, psl. 18). 1997 m. Oviedo konvencija dar labiau pabrėžia žmogaus teisių apsaugą, 13 straipsnyje nurodydama, jog: „Intervencija siekiant modifikuoti žmogaus genomą gali būti atliekama tik profilaktikos, diagnozavimo ar gydymo tikslais ir tik tais atvejais, kai ja nesiekama modifikuoti palikuonių genomo“. Žvelgiant į ateitį, CRISPR-Cas9 technologijų patentavimo reguliavimas atliks lemiamą vaidmenį formuojant jų poveikį visuomenei. Patentų apsaugos sistema turi prisitaikyti prie šių naujų technologijų, užtikrinant, kad privatūs bendrovių interesai neužgožtų viešojo intereso, o žmogaus genomo modifikavimo praktikos atitiktų žmogaus teisių apsaugos principus.

Svarbus diskusijų objektas yra ir licencijavimo modeliai biotechnologijų sektoriuje, kurie galėtų užtikrinti inovacijų prieinamumą. Vienas iš sprendimų – atviros prieigos patentavimo modeliai, leidžiantys mokslininkams ir farmacijos įmonėms laisviau dalytis atradimais ir bendradarbiauti, mažinant monopolijas. Pavyzdžiui, „Medicines Patent Pool“ – tarptautinė iniciatyva, skatinanti vaistų patentų dalijimąsi ir prieinamumą, galėtų būti pritaikyta ir biotechnologijų sektoriuje. Sėkminga „patent pool“ sistema turėtų supaprastinti licencijavimą ir padaryti licencijų gavimą lengvesnį bei pigesni, išvengiant poreikio derėtis su daugybe skirtingų subjektų dėl patento naudojimo. Tokios technologijos kaip CRISPR atveju tikėtina, jog bus išvystytos naujos terapinės taikymo sritys ir jos taps plačiai prieinamos. Vis dėl to, patentų teisių turėtojai, patys turintys pakankamai išteklių toliau vystyti CRISPR technologijas, gali manyti, jog dalyvavimas patentų „baseine“ jiems nebus pakankamai naudingas (R. Trigg ir M. Doring, 2017 m. psl. 10-11). Vienas iš problemos sprendimo būdų, kuris gali padėti didinti prieinamumą prie šių technologijų, tačiau, kaip ir visi kompromisiniai sprendimai yra sunkiai įgyvendinamas. „Patent pool“ idėja dėl CRISPR yra senai diskutuojama, tačiau praktikoje dar nėra naudojama.

Apibendrinant, biotechnologijų ir genomo redagavimo technologijų, tokių kaip CRISPR-Cas9, patentavimas kelia svarbius klausimus dėl inovacijų prieinamumo ir žmogaus teisių apsaugos. Nors intelektinės nuosavybės apsauga skatina technologinę pažangą, per griežta patentinė kontrolė gali riboti gyvybiškai svarbių medicininių tyrimų pasiekiamumą visuomenei. Norint išlaikyti pusiausvyrą tarp inovacijų skatinimo ir viešojo

intereso apsaugos būtina ieškoti lankstesnių patentavimo modelių, skatinančių bendradarbiavimą ir užtikrinančių, kad moksliniai atradimai pasitarnautų visiems. Tik atsakingai reguliuojant šias technologijas galima užtikrinti, kad biotechnologijų pažanga prisidėtų prie visuomenės gerovės ir gerbtų pagrindines žmogaus teises.

2.3 Informacinės technologijos ir privatumas

2.3.1 Duomenų apsauga ir patentai – teisė į privatumą

Žmogaus teisės, tokios kaip teisė į privatą gyvenimą ir asmens duomenų apsaugą, vis dažniau susiduria su iššūkiais šiuolaikiniame pasaulyje, kur asmens duomenys tampa itin vertingu ekonominiu resursu. Technologinė pažanga lėmė, kad žmonių informacija yra renkama nuolat – kiekvienas internetinio puslapio paspaudimas ar duomenų įvedimas gali būti stebimas, analizuojamas ir komercializuojamas. Nors patys patentai neriboja žmogaus teisių į privatumą ir duomenų apsaugą, tačiau technologijos ir sistemos, kurios yra skirtos privačių duomenų rinkimui yra patentuojamos.

Europos Sąjungos pagrindinių teisių Chartijoje teisė į privatą gyvenimą įtvirtinta 7 straipsnyje, o teisė į asmens duomenų apsaugą – 8 straipsnyje. Tačiau nei viena iš šių teisių nėra absoliuti, nes pagal Chartijos 52 straipsnį jos gali būti ribojamos, jei tokie apribojimai yra būtini ir proporcingi teisėtiems tikslams pasiekti. Tai kelia esminį klausimą: ar intelektinės nuosavybės apsauga, įskaitant patentų teisę, gali būti naudojama kaip pagrindas pateisinti žmogaus teisės į privatumą ir asmens duomenų apsaugą ribojimą?

Asmens duomenų apsauga tampa viena iš populiariausių temų kalbant apie skaitmeninės erdvės teisinį reguliavimą, kadangi asmens privatūs duomenys tampa kaip „atsiskaitymo priemonė“. Europos sąjungos teisingumo teismo sprendimas „Schrems II“ byloje Nr. (C-311/18) reikšmingai pakeitė požiūrį į duomenų apsaugą, kai buvo panaikintas „Privacy shield“ susitarimas, kuris buvo palengvinęs duomenų perdavimą tarp Europos Sąjungos ir JAV. Europos Sąjungos Teisingumo Teismas (ESTT) nusprendė, kad JAV vykdomos priežiūros programos ir ES piliečiams nesuteikiamos teisinės gynybos priemonės pagal JAV teisę neužtikrina „iš esmės lygiavertės“ asmens duomenų apsaugos, kaip reikalauja ES teisė. Šis sprendimas pabrėžė ESTT įsipareigojimą užtikrinti, kad duomenų apsaugos standartai būtų išlaikomi net tarptautinių duomenų perdavimo atvejais, ir atmetė idėją, kad privatūs sutartiniai susitarimai, tokie kaip „Privacy Shield“, galėtų kompensuoti nepakankamas viešąsias apsaugos priemones (M. Zalneriute, 2022 m., Psl. 5). Atsižvelgiant į tai, jog žmogaus teisė į privatą gyvenimą tampa viena iš labiausiai

saugomų žmogaus teisių, būtina peržvelgti kokios technologijos yra patentuojamos ir kaip jos galimai pažeidžia šias pagrindines žmogaus teises.

Patentai, ypač susiję su geo-lokacijos technologijomis, gali pažeisti žmogaus teisę į privatumą, leisdami rinkti, analizuoti ir naudoti asmens duomenis be konkretaus sutikimo. Pavyzdžiui, Google patentas Nr. 9,420,426, aprašantis metodą vartotojo buvimo vietai nustatyti pagal ankstesnių buvimo vietų istoriją, rodo, kaip technologijos gali apriboti vartotojų privatumą. Šis patentas leidžia kurti detalius vartotojų profilius, analizuojant istorinius buvimo vietos duomenis, kurie vėliau gali būti naudojami tikslinei reklamai ar asmeninėms rekomendacijoms (C. McGowan, 2023 m., psl. 661). Kadangi vietovių vertinimo metodas nereikalauja vartotojo sutikimo, jis kelia rimtų privatumo problemų, nes žmonės dažnai nesuvokia, kokių mastu jų duomenys yra renkami ir naudojami. Be to, tokių patentų pasekmės matomos teisėsaugos praktikoje, pavyzdžiui, JAV naudojamuose geografinių zonų orderiuose (geofence warrants), leidžiančiuose masiškai rinkti duomenis siekiant nustatyti įtariamuosius pagal jų buvimo vietos istoriją (C. McGowan, 2023 m., psl. 662). Tai reiškia, kad stebimi visi asmenys tam tikroje vietovėje, nepriklausomai nuo jų dalyvavimo nusikalstamoje veikloje, o tokia privati informacija vėliau gali būti atskleista be asmens žinios ar sutikimo, taip pažeidžiant žmogaus teisę į privatumą.

Kitas geras pavyzdys būtų Facebook patentuotos asmens duomenų rinkimo sistemos. Facebook patentuotose duomenų rinkimo sistemose matomi metodai, leidžiantys rinkti vartotojų duomenis iš įvairių šaltinių įskaitant socialinius tinklus arba kitas trečiųjų šalių platformas. Šiuose patentuose aprašomi būdai, kaip stebima vartotojų veikla, buvimo vieta ir net nustatomi giminystės ryšiai su kitais vartotojais, taip suteikiant galimybę stebėti ką vartotojai sako, kur juda ir su kuo bendrauja, dažnai be sutikimo (Pvz. JAV patentai Nr. US9521013B2, US8462160B2, US10643026B2). Naudojantis tokiomis stebėjimo priemonėmis yra sukuriami detalūs vartotojų profiliai, kurie gali būti naudojami tikslinei reklamai ir kitiems tikslams, galimai pažeidžiant vartotojų privatumą (L. Hlongwa ir kt., 2023 m., Psl. 1146). Tokių patentų sistemų patentavimas stipriai pažeidžia žmonių teisę į privatumą, kadangi masinis informacijos rinkimas ir vartotojų profilių kūrimas gali padėti sukurti „sistemą“, kurioje privatūs subjektai arba valstybinės institucijos gali matyti žmonių elgesio dėsningumą, gyvenimo būdus ir kitą informaciją, taip naudojantis šiais profiliais strategiškai taikyti komercinės arba net politinės reklamas.

Taigi, nors patys patentai neriboja žmogaus teisės į privatų gyvenimą ir duomenų apsaugą, tačiau tokios sistemos ir technologijos, kurie renka vartotojų informaciją, be konkretaus sutikimo yra patentuojamos, o šios sistemos pažeidžia šias žmogaus teises,

kadangi dažniausiai renkama informacija yra perteklinė, o žmonės dažnai net nežino, kiek ir kokiais tikslais jų duomenys naudojami.

2.3.2 Dirbtinio intelekto patentai ir žmogaus teisės

Dirbtinio intelekto algoritmų vis dažnesnis naudojimas kelia klausimą, ar per didelis pasiklojimas šiais algoritmais nepažeidžia žmogaus teisių. Dažniausiai problemos atsiranda tada, kai dirbtinio intelekto algoritmai yra naudojami darbuotojų įdarbinime arba žvalgyboje, kadangi blogai apmokyti algoritmai gali būti šališki ir diskriminuoti prieš tam tikras žmonių grupes įdarbinimo procese arba perteklinai rinkti žvalgybos informaciją, nesilaikant ES bendrojo duomenų apsaugos reglamento (BDAR) reikalavimų, taip pažeisdami žmogaus teisę į privatų gyvenimą. Kadangi šie dirbtinio intelekto algoritmai yra dažnai patentuojami, patentų teisės griežtesnis reguliavimas gali padėti išspręsti šias problemas.

Žmogaus teisė į privatumą buvo aptarta praeitame poskyryje, tačiau pagal Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijos 21 straipsnio 1 dalį: „Draudžiama bet kokia diskriminacija, ypač dėl asmens lyties, rasės, odos spalvos, tautinės ar socialinės kilmės, genetinių bruožų, kalbos, religijos ar tikėjimo, politinių ar kitokių pažiūrų, priklausymo tautinei mažumai, turtinės padėties, gimimo, negalios, amžiaus, seksualinės orientacijos“. Ši teisė gali būti pažeidžiama ir keliais nustatytais atvejais buvo pažeidžiama, kai bendrovės naudojo dirbtinio intelekto algoritmus savo įdarbinimo procesuose, o šie algoritmai dėl netinkamo paruošimo, sistemiškai diskriminavo naujus darbuotojus pagal jų lytį, rasę ar kitus bruožus.

2020 m. Europos patentų tarnyba priėmė reikšmingą sprendimą, kuriuo atsisakė suteikti patentą dviem išradimams, kurių paraiškose išradėju buvo nurodytas dirbtinis intelektas vardu DABUS. Sprendime EPO pažymėjo, kad pagal Europos patentų konvenciją (EPK) išradėju gali būti tik fizinis asmuo. DI neturi teisinio subjektiškumo, todėl negali būti laikomas nei teisių subjektu, nei objektu. Kaip pažymi R. Birštonas, šis sprendimas patvirtina, kad teisinis statusas ir nuosavybės teisės į patentus šiuo metu yra neatskiriamai susiję su žmogaus subjektu, o ne su technologija. Šiuo požiūriu, bet kokie bandymai laikyti dirbtinį intelektą išradėju, sukurtų rimtų problemų nuosavybės, atsakomybės bei žmogaus teisių srityse (R. Birštonas, 2019). Šis precedentas svarbus svarstant, kaip toliau bus reguliuojami dirbtinio intelekto sukurti išradimai, ir kokias teises bei etines ribas reikėtų taikyti ateityje. Taip pat akivaizdu, kad inovacijos negali

būti vertinamos atskirai nuo žmogaus teisių, ypač kai kalbame apie atsakomybę ir nuosavybės klausimus šiame kontekste.

Dirbtinio intelekto sistemos dažnai turi prieigą ir naudojami didelėmis duomenų bazėmis, kuriose gali pakliūti ir privatūs asmenų duomenys, o tai gali kelti sunėrimą dėl privatumo, kiek tai yra susiję su šių duomenų naudojimu, naikinimu ir utilizavimu. Yra nuomonių, jog kai dirbtinio intelekto algoritmai prisideda prie svarbių sprendimų priėmimo, pavyzdžiui, atrenkant darbuotojus įdarbinimo procese ar dalyvaujant baudžiamajame procese, negalima pilnai to darbo palikti algoritmo rankose, kadangi dirbtinis intelektas gali būti šališkas ir diskriminuoti prieš tam tikras žmonių grupes. Pavyzdžiui, dirbtinis intelektas gali būti naudojamas įdarbinant darbuotojus ir pavyzdžiui 2017 m. Amazon nutraukė projektą, kuriuo žadėjo dirbtinio intelekto algoritmą naudoti įdarbinimo procese, tačiau jis sistemiskai diskriminavo prieš moteris (A. L. Hunkenschroer, 2023, Psl. 199) Nors Amazon šio algoritmai, jų teigimu, praktiškai nenaudojo, tačiau matoma, jog tinkamai neprižiūrint ir neparuošiant dirbtinio intelekto algoritmų ir leidžiant jiems patiems dirbti, galima stipriai pažeisti pagrindines žmogaus teises, šiuo atveju diskriminacija dėl žmogaus lyties.

Pažymėtina, jog „algoritminis šališkumas“ yra konceptas, kuris turėtų būti dar plačiau analizuojamas, kadangi dirbtinio intelekto technologijas vis dažniau yra naudojamos darbo santykiuose. Kaip ir paminėta ankščiau, šis šališkumas gali atsirasti dėl informacijos, kuri yra naudojama apmokinti dirbtinio intelekto algoritmus. Darbo vietose naudojami dirbtinio intelekto algoritmai privalo būti tinkamai apmokyti, kad nebūtų matomas šališkumas ar diskriminacija, bei nebūtų renkama perteklinė darbuotojų informacija, taip pažeidžiant BDAR reikalavimus. Vis dažniau matome dirbtinio intelekto algoritmų dalyvavimą ir žmogiškųjų išteklių darbuose, analizuojant darbuotojų efektyvumą ir rezultatus, tačiau šioje srityje dalinamasi jautria informacija, kuri gali būti perteklinai renkama ir saugoma tokių algoritmų (Hoxhaj, 2023 m, psl. 159-160). Nors patentų teisė savaime nekuria šių algoritmų ir pati neriboja žmogaus teisių, tačiau griežtesnis reguliavimas ir dirbtinio intelekto algoritmų patentabilumo kriterijų patobulinimas padėtų sumažinti žmogaus teisių pažeidimus.

Kitas požiūris yra tai, jog dirbtinio intelekto patentai gali reikšmingai paveikti žmogaus teises, ribojant žmonių prieigą prie būtiniausių resursų. Ankščiau aptarta Myriad Genetics byla irgi yra susijusi su dirbtinio intelekto patentais ir žmogaus teisėmis. Dirbtinis intelektas atliko svarbų vaidmenį Myriad Genetics byloje, nes buvo naudojami dirbtinio intelekto algoritmai genetinių tyrimų rezultatams interpretuoti ir kenksmingų mutacijų

tikimybei prognozuoti. Šis dirbtinio intelekto algoritmas leido Myriad sukurti ir išlaikyti nuosavą genetinės informacijos duomenų bazę, kuri užtikrino tikslesnius jų tyrimus, palyginti su konkurentais (Partyk, 2021 m., Psl. 451). Didžiuliai dirbtinio intelekto algoritmų sugeneruoti duomenų kiekiai sustiprino Myriad dominuojančią rinkos padėtį, nes jų duomenų bazė leido tiksliau identifikuoti genetinius variantus. Tačiau ši monopolija į dirbtinio intelekto sugeneruotus duomenis ir testavimo metodus sukėlė susirūpinimą dėl informacijos prieigos ir kainų prieinamumo, paveikdama teisę į sveikatą – kritiniai genetiniai tyrimai tapo prieinami tik tiems, kurie galėjo sau leisti Myriad paslauga (Partyk, 2021 m., Psl. 452-453).

Šiuo metu vienas iš svarbiausių teisės aktų reguliuojančių dirbtinio intelekto naudojimą yra Europos Parlamento ir Tarybos reglamentas (ES) 2024/1689, kitaip vadinamas Dirbtinio intelekto aktu. Šis aktas aktualus patentų teisės ir žmogaus teisių kontekste todėl, nes ES draudžiama naudoti dirbtinio intelekto sistemas, kurios kelia grėsmę žmonių saugumui, teisėms ar pragyvenimo šaltiniams. Tokie atvejai apima kognityvinį manipuliavimą elgsena, kriminologinį prognozavimą, emocijų atpažinimą darbo vietoje bei švietimo įstaigose ir piliečių vertinimą. Taip pat draudžiamos tikralaikio nuotolinio biometrinio tapatybės nustatymo sistemos, tačiau čia yra išimtis teisėsaugos institucijų vykdomo veido atpažinimo naudojimui viešosiose erdvėse. Tai, nors šis aktas uždraudžia komercinį biometrinį tapatybės nustatymą, tačiau, tai vis dar leidžiama naudoti teisėsaugos institucijoms. Kaip ir nurodžiau ankščiau, šios dirbtinio intelekto sistemos yra labiausiai pavojingos ir pažeidžia žmogaus teises, kai jų algoritmai yra prastai apmokomi. Tokia išimtis gali sukelti situaciją, kai valstybės institucija patentuoja dirbtinio intelekto sistemą, kurios paskirtis yra biometrinis tapatybės nustatymas viešojoje vietoje ir ši sistema be žmonių konkretaus sutikimo renka jų informaciją, taip pažeidžiant jų teisę į privatų gyvenimą. Nors teisė į privatų gyvenimą nėra absoliuti, tačiau renkant šią informaciją, kaip turi būti užtikrinama jos tinkamas naudojimas ir galiausiai utilizavimas?

Be to, dirbtinio intelekto patentai prisideda prie vadinamojo skaitmeninio kolonializmo, kai didžiosios technologijų korporacijos iš išsivysčiusių šalių išlaiko technologinį pranašumą prieš mažesnes įmones ar net ištisas šalis. Patentų sistema gali tapti įrankiu, kuris riboja mažesnių rinkų ir besivystančių valstybių galimybes naudotis pažangiomis technologijomis, nes patentuotos dirbtinio intelekto sistemos yra brangios ir prieinamos tik privilegijuotoms įmonėms ar vyriausybėms. Siekiant neutralizuoti šias problemas, vienas pasiūlymas yra diegti decentralizuotas technologijas ir modelius, tokius kaip „Free Software Movement“ skatinamos iniciatyvos (M. Kwet, 2019 m., Psl. 4). Šie

sprendimai suteikia asmenims ir bendruomenėms daugiau galimybių kontroliuoti savo skaitmeninę patirtį, mažina priklausomybę nuo monopolinių sistemų ir skatina socioekonominį teisingumą. Decentralizuotos technologijos, pavyzdžiui, atvirojo kodo dirbtinio intelekto modeliai, leidžia vartotojams naudotis inovacijomis be griežtų patentų apribojimų, taip užtikrinant didesnę prieinamumą.

Derinant dirbtinio intelekto algoritmų patentavimą ir žmogaus teises, būtina sukurti aiškesnę ir tvaresnę reguliavimą, kuris užtikrintų tiek žmogaus teisių apsaugą, tiek pažangių technologijų plėtrą. Griežtesnis patentų teisės reguliavimas, kartu su atsakingu dirbtinio intelekto sistemų naudojimu, galėtų padėti išvengti šališkumo ir diskriminacijos, taip pat užtikrinti, kad šios technologijos nepažeistų žmogaus teisių, ypač teisės į privatų gyvenimą. Svarbu, kad teisės aktai būtų pakankamai lankstūs ir pritaikyti šiuolaikinėms technologijoms, tačiau tuo pačiu užtikrintų, kad jų naudojimas neatsvertų pagrindinių žmogaus teisių. Tinkamai subalansuotas reguliavimas galėtų padėti spręsti ir skaitmeninio kolonializmo problemas, užtikrinant, kad pažangios technologijos būtų prieinamos visiems, o ne tik didžiosioms korporacijoms ir išsivysčiusioms šalims.

3. Patentų teisės ir žmogaus teisių ateitis ir galimi problemų sprendimo būdai

Žmogaus teisių ir patentų teisės sankirta yra sudėtinga, kadangi šios teisinės sritys yra skirtos priešingiems interesams apsaugoti – viešąjį ir privatųjį, todėl norint tinkamai suderinti šias sritis būtina žvelgti į ateities perspektyvas ir rasti problemų sprendimo būdus. Šiame darbe jau buvo aptarta žmogaus teisių ir patentų teisės sankirta, pagrindinės probleminės sritys, tačiau svarbu ir apžvelgti galimus šių problemų sprendimo būdus, bei ateities perspektyvas dabartinėje „skaitmeninėje visuomenėje“.

Vienas iš pasiūlymų, siekiant suderinti žmogaus teises su patentų teise yra atvirumo politikos skatinimas. Teisės doktrinoje kalbant apie intelektinės nuosavybės teises yra naudojamas terminas – antrinis atvirumas, tai prieigos prie intelektinės nuosavybės suteikimas ir informacijos dalijimasis, kurį užtikrina intelektinės nuosavybės teisių turėtojo suteikiamo licencijos, tokios kaip „Creative Commons“ licencijos ar patentų „basenai“. Tokia atvirumo politika padėtų visuomenei sparčiau reaguoti į COVID-19 pandemiją ar kitokią galimą ateities visuomenės sveikatos krizę (C. B. Ncube, 2021 m., psl. 703). Pavyzdžiui, vienas pasiūlymas yra „budinčioji licencija“, tai iš anksto aptarta licencija, kuri tampa aktyvi iškart paskelbus visuomenės sveikatos krizę, užtikrinant greitą intelektinės nuosavybės teisių perleidimą pandemijos mažinimui skirtoms technologijoms, taip pagreitinant vakcinų ar kitų vaistinių preparatų patekimą į rinką sveikatos krizės pačioje pradžioje (A.S. Rutshcman, 2018 m., Psl. 1263-1264). Šis pasiūlymas yra tiesiogiai susijęs su anksčiau aptartomis vaistinių preparatų patentavimo problemomis, kai didelės farmacijos industrijos bendrovės išlaiko monopolijas gyvybiškai svarbiems vaistiniams preparatams, taip ribojant žmogaus teisę į sveikatą. Tai pat, šis mechanizmas būtų efektyvesnis nei priverstinės licencijos, kadangi pagal dabartinį teisinį reguliavimą, šia priemone yra sunku pasinaudoti greitai ir efektyviai, o sveikatos krizės atveju greitas reagavimas yra gyvybiškai svarbus.

Kita probleminė sritis, kurioje matoma reformų būtinybė yra konkurencijos teisės ir patentų teisės sąveikoje, kadangi tam tikrų ekspertų manymu, intelektinės nuosavybės teisės apsauga labiau skatina didžiasias bendroves perteklinai kaupti patentus, kas stabdo smulkiųjų bei vidutinių įmonių galimybes. Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijos 16 straipsnyje yra įtvirtinta žmogaus teisė užsiimti verslu, tačiau dabartinė patentų sistema gali riboti šią teisę. Patentų teisė turėtų būti reformuota, kad būtų išlaikomas balansas tarp inovacijų ir visuomenės interesų, didinant konkurenciją ir užtikrinant teisę užsiimti verslu. Vienas požiūris yra trumpinti patentinės apsaugos galiojimo laiką sparčiai besivystančiose industrijose, kaip telekomunikacija arba programinė įranga, užkertant kelią ilgalaikėms

monopolijoms (Schmidt, 2019 m. 11 psl.). Be to, būtina spręsti patentais piktnaudžiaujančių bendrovių problemą, kadangi šios organizacijos dažnai prieštarauja „silpniems“ patentams, siekdamos pasipelnyti iš teisminių ginčų. Griežtesni reikalavimai patentų galiojimui ir nuodugnesnis peržiūros procesas padėtų sumažinti tokių atvejų skaičių, o šių bendrovių galimybės ginti patentus, kurių jie patys net nenaudoja gamyboje ar plėtroje, turėtų būti ribojamos (Schmidt, 2019 m. 13 psl.). Tokios reformos padėtų skatinti konkurenciją, neleistų didelėms bendrovėms išlaikyti monopolines rinkas, skatintų inovaciją ir užtikrintų mažesnių bendrovių teisę užsiimti verslu. Dažnai matoma, jog didelės bendrovės, turėdamos daug resursų savo naujus išradimus patentuoja labai plačioms sritims ir tokiais atvejais jų konkurentams būna labai sunku nepažeisti patentų, kai šie patentai apima beveik visą rinkos dalį.

Be praktinių pasiūlymų, taip pat svarbu peržvelgti patentų teisės reguliavimą iš moralinės ir etinės pusės, pakeičiant jį, kad geriau atitiktų žmogaus teisių apsaugos principus. Pavyzdžiui, nors ES Biotechnologijų Direktyvos 1998/44/EB 6 straipsnis bei Lietuvos Respublikos patentų įstatymo 2 straipsnis numato, jog nepatentabiliais laikomi tokie išradimai, kurių komercinis panaudojimas prieštarautų viešajai tvarkai ar moralei, tačiau jų eksploatavimą nederėtų tokiu laikyti vien todėl, kad jį draudžia įstatymai ar kiti teisės aktai. Atsižvelgiant į tai, jog pagal šią normą, teismai ir ES patentų biurai turi įvertinti patento moralinius aspektus, jie turėtų būti aprūpinti aiškiomis gairėmis ir mokymais, kad galėtų efektyviai įvertinti patentų paraiškų moralines pasekmes (Adcock ir Beyleveld, 2016 m., psl. 9). Atsižvelgiant į tai, jog žmonių moralinis ir etinis požiūris gali stipriai skirtis, tokie mokymai ir mechanizmai padėtų labiau tinkamai šioms institucijoms priimti sprendimus dėl morališkai neaiškių patentų paraiškų. Patentų apsauga yra paremta informacijos sklaida, kad visuomenė žinotų apie patento veikimo principus ir mechanizmus, todėl viešas dialogas ir visuomenės nuomonės išklausymas padėtų lengviau spręsti šias problemas, leidžiant pačiai visuomenei nuspręsti ar tokie patentai prieštarautų viešai moralei ir etikai.

Ateities perspektyvos rodo, kad žmogaus teisių ir patentų teisės sąveikos sprendimas yra nuolatinis procesas, reikalaujantis nuoseklių reformų ir lankstumo. Siekiant teisingos pusiausvyros tarp inovacijų skatinimo ir žmonių teisių apsaugos, būtina toliau stiprinti atvirumo politiką ir skatinti naujas licencijavimo formas, kurios galėtų užtikrinti greitesnį reagavimą į krizines situacijas, kaip pandemijos. Taip pat, reformuojant patentų teisę, svarbu užtikrinti konkurenciją ir mažinti monopolinių pozicijų išlaikymą didžiųjų bendrovių naudai. Be to, etinė ir moralinė patentų teisės perspektyva turėtų tapti svarbia

priemone vertinant, ar tam tikri išradimai nepažeidžia visuomenės interesų. Tuo pačiu, svarbus yra dialogas su visuomene, kad būtų galima rasti subalansuotus sprendimus, atitinkančius tiek technologinę pažangą, tiek žmogaus teises. Tik tokie požiūriai galės užtikrinti teisingą ir tvarų intelektinės nuosavybės teisės ir žmogaus teisių santykį ateityje.

IŠVADOS

1. Išanalizavus patentų teisės ir žmogaus teisių sąveiką, teigtina, jog tarp šių sričių egzistuoja konceptualūs prieštaravimai. Nors patentų sistema siekia skatinti inovacijas, ji gali riboti tam tikrų žmogaus teisių, tokių kaip teisė į sveikatą, įgyvendinimą. Šis konfliktas ypač išryškėja farmacijoje ir biotechnologijose, kur patentų apsauga gali sukelti neproporcingas kliūtis vaistų ir gydymo metodų prieinamumui.
2. Sveikatos apsaugos srityje patentai gali būti kliūtis būtinųjų vaistų ir medicinos technologijų prieinamumui. Farmacijos įmonės, naudodamos patentus, gali išlaikyti monopolijas ir didinti kainas, kas ypač neigiamai veikia mažas pajamas turinčias šalis. COVID-19 pandemija atskleidė intelektinės nuosavybės teisių apribojimų įtaką globaliam sveikatos krizių valdymui.
3. Biotechnologijų srityje patentų teisės kelia etinius klausimus dėl žmogaus genomo ir kitų biologinių išteklių patentavimo. Tai gali lemti situacijas, kai genetinė informacija tampa privačia nuosavybe, ribojant mokslinius tyrimus bei gydymo prieinamumą, o kartu iškelia klausimą dėl intelektinės nuosavybės teisių suderinamumo su pamatinėmis žmogaus teisėmis.
4. Informacinių technologijų sektoriuje patentų sistema gali riboti technologinę plėtrą ir privatumo apsaugą. Didžiosios technologijų įmonės, naudodamos patentus, gali apsunkinti konkurenciją rinkoje, o tam tikrų algoritmų ar skaitmeninių išradimų patentavimas gali pažeisti teisę į privatumą bei informaciją, taip sukeldamas pavojų visuomenės interesams.
5. Ateities perspektyvos rodo, kad būtinos patentų teisės reformos, siekiant subalansuoti inovacijų skatinimą ir žmogaus teisių apsaugą. Svarbu skatinti atviros prieigos iniciatyvas, taikyti lankstesnius licencijavimo modelius bei riboti monopolinę rinkos galią, kad patentų sistema tarnautų tiek mokslinei pažangai, tiek visuomenės gerovei.

ŠALTINIŲ SĄRAŠAS

TEISĖS NORMINIAI AKTAI

Lietuvos Respublikos teisės aktai:

- 1) Lietuvos Respublikos Konstitucija (1992). *Valstybės žinios* Nr. 33-1014;
- 2) Lietuvos Respublikos patentų įstatymas (1994). *Valstybės žinios* Nr. 8-120;

Tarptautiniai teisės aktai:

- 3) 1994 m. Sutartis dėl intelektinės nuosavybės teisių aspektų, susijusių su prekyba (TRIPS), 1C priedas prie Pasaulio prekybos organizacijos steigimo sutarties. *Valstybės žinios*, (2001), Nr. 46-1620;
- 4) 1998 m. liepos 6 d. Europos Parlamento ir Tarybos direktyva 98/44/EB dėl teisinės biotechnologinių išradimų apsaugos;
- 5) 2024 m. birželio 13 d. Europos Parlamento ir Tarybos reglamentas (ES) 2024/1689, kuriuo nustatomos suderintos dirbtinio intelekto taisyklės (Dirbtinio intelekto aktas);
- 6) Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartija. [Interaktyvus] Prieiga per internetą: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/PDF/?uri=CELEX:12016P/TXT> [žiūrėta 2025 m. vasario 22 d.];
- 7) Konvencija dėl žmogaus teisių ir orumo apsaugos biologijos ir medicinos taikymo srityje (Žmogaus teisių ir biomedicinos konvencija) (2002). *Valstybės žinios*, (2002) Nr. 97-4258;

SPECIALIOJI LITERATŪRA:

- 8) Adcock, M. and Beyleveld, D., (2016). *Morality in intellectual property law: A concept-theoretic framework*. Intellectual property rights: open access. Prieinama internete: <https://www.academia.edu/download/56560492/23319.pdf> [žiūrėta 2025 m. kovo 8 d.];
- 9) Aizenberg, E. & van den Hoven, J. (2020) *Designing for human rights in AI. Big data & society*. [interaktyvus]. Prieinama internete: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/2053951720949566> [žiūrėta 2025 m. kovo 8 d.];
- 10) Beall, R. F. et al. (2016). *Is Patent 'Evergreening' Restricting Access to Medicine/Device Combination Products?* [interaktyvus]. Prieinama internete: <https://www.proquest.com/docview/1950591342/fulltextPDF?pq-origsite=primo> [žiūrėta 2025 m. vasario 25 d.];
- 11) COHEN-KOHLER, J. C. ir kt. (2008). *Addressing legal and political barriers to global pharmaceutical access: Options for remedying the impact of the Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS) and the imposition of TRIPS-plus standards*. Health economics, policy and law. [interaktyvus]. Prieinama internete: <https://www.cambridge.org/core/journals/health-economics-policy-and-law/article/abs/addressing-legal-and-political-barriers-to-global-pharmaceutical-access-options-for-remedying-the-impact-of-the-agreement-on-traderelated-aspects-of-intellectual-property-rights-trips-and-the-imposition-of-tripsplus-standards/9AF150752E85B91E084146BA575569C0> [žiūrėta 2025 m. vasario 25 d.];
- 12) Hattenbach, B. and Glucoft, J. (2015). *Patents in an era of infinite monkeys and artificial intelligence* [interaktyvus]. Prieinama internete: <https://law.stanford.edu/wp->

- [content/uploads/2017/10/PATENTS-IN-AN-ERA-OF-INFINITE-MONKEYS-AND-ARTIFICIAL-INTELLIGENCE.pdf](#) [žiūrėta 2025 m. vasario 20 d.];
- 13) Hlongwa, L. & Talamayan, F. (2023). *Patenting sociality: Uncovering the operational logics of Facebook through critical patent analysis*. Media, culture & society. Prienama internete: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/01634437231154759> [žiūrėta 2025 m. kovo 5 d.];
 - 14) Hoxhaj, O. et al. (2023). *ETHICAL IMPLICATIONS AND HUMAN RIGHTS VIOLATIONS IN THE AGE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE*. Balkan social science review. Prienama internete: <https://js.ugd.edu.mk/index.php/BSSR/article/download/6228/5099> [žiūrėta 2025 m. kovo 15 d.];
 - 15) Hunkenschroer, A. L. & Kriebitz, A. (2023). *Is AI recruiting (un)ethical? A human rights perspective on the use of AI for hiring*. Ai and ethics. Prienama internete: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s43681-022-00166-4> [žiūrėta 2025 m. vasario 28 d.];
 - 16) Kianzad, B. & Wested, J. (2021). *'No-one is Safe Until Everyone is Safe' – Patent Waiver, Compulsory Licensing and COVID-19*. European pharmaceutical law review. Prienama internete: https://eplr.lexxion.eu/data/article/17373/pdf/eplr_2021_02-005.pdf [žiūrėta 2025 m. vasario 19 d.];
 - 17) Kwet, M., (2019). *Digital colonialism: US empire and the new imperialism in the Global South*. Race & class. Prienama internete: https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0306396818823172?casa_token=B1ygoL0-IQ4AAAAA:-0h-OWru6WL0TEPr2GjY1Pl12vcRKygElxQdwwzVjhg71-8FMoZHLl-AxcEYkRTZ2LuUX2ByBv8szA [žiūrėta 2025 m. kovo 22 d.];
 - 18) McGowan, C. (2023). *Geofence Warrants, Geospatial Innovation, and Implications for Data Privacy*. Proceedings of the Association for Information Science and Technology. Prienama internete: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1002%2Fpra2.835> [žiūrėta 2025 m. kovo 25 d.];
 - 19) Murtadho, E. (2021). *Lessons from the Pandemic: Technology and Protection for Human Rights in the New Normal Era*. Kathmandu School of Law review. [interaktyvus]. Prienama internete: <https://kslreview.org/index.php/kslr/article/download/2156/1538> [žiūrėta 2025 m. vasario 20 d.];
 - 20) Musu, C.A., Napitupulu, D.R. ir Qurratu'aini, M.S., (2021). *OUTLOOK OF ARBITRARY MEASURES OF FAIR AND EQUITABLE TREATMENT UNDER HEALTH URGENCY: THE WAIVER OF PHARMACEUTICAL PATENT*. Transnational Business Law Journal. [interaktyvus]. Prienama internete: <https://jurnal.fh.unpad.ac.id/index.php/transbuslj/article/view/795/584> [žiūrėta 2025 m. kovo 20 d.];
 - 21) Ncube, C. B. (2021) *'Intellectual Property and Openness: A Research Perspective and Agenda'*, Handbook of Intellectual Property Research. Oxford: Oxford University Press. Prienama internete: <https://oxford.universitypressscholarship.com/downloadpdf/10.1093/oso/9780198826743.001.0001/oso-9780198826743-chapter-45.pdf> [žiūrėta 2025 m. kovo 22 d.];
 - 22) Oke, E. K. (2022). *Patents, human rights, and access to medicines*. University of Edinburgh. Cambridge: Cambridge University Press. Prienama internete:

- <https://www.cambridge.org/core/books/patents-human-rights-and-access-to-medicines/574F06ED42D462D0A815A251C4EEE647> [žiūrėta 2025 m. vasario 15 d.];
- 23) Ouyang, X. et al. (2022). *Patent system in the digital era - Opportunities and new challenges*. Journal of Digital Economy. [interaktyvus]. Prieinama internete: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2773067022000310?via%3Dihub> [žiūrėta 2025 m. vasario 19 d.];
 - 24) Palikot, E. & Pietola, M. (2023). *Pay-for-delay with settlement externalities*. The Rand journal of economics. [interaktyvus]. Prieinama internete: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111%2F1756-2171.12445> [žiūrėta 2025 m. kovo 14 d.];
 - 25) Partyk, A. et al. (2021). 'The real problems with patents for AI-related inventions and human rights', in Artificial Intelligence and Human Rights. Prieinama internete: <https://ebookcentral.proquest.com/lib/viluniv-ebooks/reader.action?docID=6851958> [žiūrėta 2025 m. kovo 19 d.];
 - 26) Razmetaeva, Y. et al. (2022). *THE CONCEPT OF HUMAN RIGHTS IN THE DIGITAL ERA/ CHANGES AND CONSEQUENCES FOR JUDICIAL PRACTICE*. Access to justice in Eastern Europe. [interaktyvus]. Prieinama internete: <https://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:1696349/FULLTEXT01> [žiūrėta 2025 m. kovo 30 d.];
 - 27) Rutschman, A. S. (2018) *IP Preparedness for Outbreak Diseases*. UCLA law review. Prieinama internete: https://heinonline.org/HOL/Page?lname=&public=false&collection=journals&handle=hein.journals/uclalr65&men_hide=false&men_tab=toc&kind=&page=1200 [žiūrėta 2025 m. vasario 25 d.];
 - 28) Schacht, W. H. ir kt. (2009). *Patents, technology and commerce* / Christine L. Jansen and Derek A. Hyman, editors. 1st ed. New York: Nova Science Publishers, Inc. [interaktyvus]. Prieinama internete: <https://research.ebsco.com/c/vzvqqq/search/details/cra2byfukf?db=e000xww> [žiūrėta 2025 m. vasario 15 d.];
 - 29) Schmidt, H. (2019) *Competition Law and IP Rights: Not So Complementary: Time for Re-alignment of the Goals?* World competition. Prieinama internete: https://eprints.soton.ac.uk/433388/1/HSchmidt_Competition_Law_and_IPR_Interface_July_2019_Pure.pdf [žiūrėta 2025 m. kovo 22 d.];
 - 30) Shehu, V.P. ir Shehu, V., (2023). *Human rights in the technology era–Protection of data rights*. European Journal of Economics, 7(2). [interaktyvus]. Prieinama internete: <https://sciendo.com/pdf/10.2478/ejels-2023-0001> [žiūrėta 2025 m. vasario 20 d.];
 - 31) Shelke, A. ir kt. (2025). *To patent or not to patent: dissecting moral disharmony in the context of human embryonic stem cell patenting*. Cogent social sciences. Prieinama internete: <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/23311886.2025.2461261?needAccess=true> [žiūrėta 2025 m. kovo 28 d.];
 - 32) Singh, Bawa et al. (2023). *COVID-19 and Global Distributive Justice: 'Health Diplomacy' of India and South Africa for the TRIPS waiver*. Journal of Asian and African studies. Prieinama internete: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/00219096211069652> [žiūrėta 2025 m. vasario 18 d.];
 - 33) Stazi, A. & Jovine, R. (2024). *GMOs, Food Traceability and RegTech: Genetically Modified Food, Traceability Systems and Blockchain As a Regulatory Technology*.

Prieinama internete: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-031-64615-7> [žiūrėta 2025 m. kovo 10 d.];

- 34) Trigg, R. ir Doring, M., (2017). *A CRISPR Patent Pool-Are We Any Closer. Managing Intell. Prop.*, Prieinama internete: https://heinonline.org/HOL/Page?handle=hein.journals/manintpr270&div=6&g_sent=1&casa_token=oFNxIpmPH7sAAAAA:3I6I86zjew53hlW6TBpaOwNeJMfprOxAtSAkP7UIKE5jSXZMgFZxZfOYcriydpZp2_3sDPv2rQ&collection=journals [žiūrėta 2025 m. kovo 28 d.];
- 35) Van Overwalle G. (2010). *Human rights' limitations in patent law. In Intellectual Property and Human Rights*. Edward Elgar Publishing. [interaktyvus]. Prieinama internete: <https://www.elgaronline.com/downloadpdf/edcollchap/edcoll/9781848444478/9781848444478.00020.pdf> [žiūrėta 2025 m. vasario 15 d.];
- 36) Zalnieriute, M. (2022). *Data transfers after 'Schrems II': The EU-US disagreements over data privacy and national security*. Vanderbilt journal of transnational law. Prieinama internete: https://heinonline.org/HOL/Page?lname=&public=false&collection=journals&handle=hein.journals/vantl55&men_hide=false&men_tab=toc&kind=&page=1 [žiūrėta 2025 m. kovo 14 d.];

TEISMŲ PRAKTIKA:

- 37) Europos Sąjungos Teisingumo Teismo sprendimas, AstraZeneca prieš Europos Komisija, byla C-457/10, 2012;
- 38) Europos Sąjungos Teisingumo Teismo sprendimas, Nyderlandų Karalystė prieš Europos Parlamentą ir Europos Sąjungos Tarybą, byla C-377/98, 2001;
- 39) Europos Sąjungos Teisingumo Teismo sprendimas, Oliver Brüstle prieš Greenpeace eV, byla C-34/10, 2011;
- 40) JAV Aukščiausiojo Teismo sprendime byloje Association for Molecular Pathology v. Myriad Genetics, Inc., byla 569 U.S. 576, 2013;
- 41) Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 1998 m. gruodžio 9 d. nutarimas;

KITI ŠALTINIAI IR DOKUMENTAI:

Kiti šaltiniai:

- 42) „GLOBAL 2000“ tyrimas. (2022). *EXPOSED How biotech giants use patents and new GMOs to control the future of food* Prieinamas internete: https://corporateeurope.org/sites/default/files/2022-10/G2_BIOTECH_GIANTS_EXPOSED.pdf [žiūrėta 2025 m. kovo 12 d.];
- 43) Broad instituto pranešimas žiniasklaidai dėl CRISPR patentavimo proceso (2022). Prieinamas internete: <https://www.broadinstitute.org/crispr/journalists-statement-and-background-crispr-patent-process?utm> [žiūrėta 2025 m. kovo 4 d.];
- 44) ES Taryba ir Europos Vadovų Tarybos pranešimas (2025) *Dirbtinio intelekto aktas* Prieinamas internete: <https://www.consilium.europa.eu/lt/policies/artificial-intelligence/#0> [žiūrėta 2025 m. kovo 25 d.];
- 45) ES Taryba ir Europos Vadovų Tarybos pranešimas (2025) *Nauji genomikos metodai: Taryba susitarė dėl derybų įgaliojimų*. Prieinamas internete: <https://www.consilium.europa.eu/lt/press/press-releases/2025/03/14/new-genomic-techniques-council-agrees-negotiating-mandate/> [žiūrėta 2025 m. kovo 26 d.];

- 46) M. Kiškis. (2013). *Genetinės medžiagos patentai* Prieinamas internete: <https://www.infolex.lt/portal/start.asp?act=news&Tema=54&str=53372> [žiūrėta 2025 m. kovo 8 d.];
- 47) Lietuvos Respublikos Sveikatos Apaugos Minitarija. (2024) *Kas yra generiniai? Kas yra originalūs vaistai?* Prieinamas internete: <https://sam.lrv.lt/lt/veiklos-sritys/farmacine-ir-kita-su-tuo-susijusi-veikla/informacija-gyventojams/kas-yra-generiniai-kas-yra-originalus-vaistai/#:~:text=Original%C5%ABs%20patentiniai%20vaistai%20%E2%80%93%20tai%20nauj%C5%B3,laikotarpio%20pabaigos%2C%20jiems%20n%C4%97ra%20konkurencijos> [žiūrėta 2025 m. kovo 15 d.];
- 48) R. S. Penti, D. M. McIntosh, M. S. Rones, J. Zhang. (2024). *Can AI Inventions Be Patented? The USPTO Speaks.* Prieinamas internete: <https://www.ropesgray.com/en/insights/alerts/2024/02/can-ai-inventions-be-patented-the-uspto-speaks> [žiūrėta 2025 m. kovo 27 d.];
- 49) R. Birštonas. (2019). *Dirbtinis intelektas negali būti išradėju: Europos patentų tarnybos sprendimo komentaras* Prieinamas internete: https://www.teise.pro/index.php/2019/12/28/r-birstonas-dirbtinis-intelektas-negali-buti-isradeju-europos-patentu-tarnybos-sprendimo-komentaras/?utm_source=chatgpt.com [žiūrėta 2025 m. balandžio 10 d.];

SANTRAUKA

Patentų teisė ir žmogaus teisės

Jokūbas Zelba

Šiame magistriniame darbe analizuojamas patentų teisės ir žmogaus teisių tarpusavio santykis bei šių sričių derinimo problematika globalios technologijų plėtros kontekste. Pirmiausia atskleidžiamas patentų teisės ir fundamentalių žmogaus teisių – teisės į sveikatą, informaciją, privatų gyvenimą ir mokslo pažangą – konceptualus santykis bei jų konfliktų prielaidos. Nustatyta, kad nors patentų teisė siekia skatinti inovacijas, jos įgyvendinimas gali kelti pavojų žmogaus teisėms, ypač kai kalbama apie vaistų prieinamumą, genetinių išradimų patentavimą ar dirbtinio intelekto taikymą. Analizuojamos tarptautinės sutartys, tokios kaip TRIPS, ir jų interpretavimo skirtumai skirtinguose regionuose. Ypatingas dėmesys skiriamas priverstinio licencijavimo institutui, išimtinėms naudojimo sąlygoms ir viešojo intereso prioriteto principui, kurie gali būti taikomi siekiant subalansuoti intelektinės nuosavybės apsaugą su žmogaus teisių apsauga. Taip pat nagrinėjamos naujos technologijos, tokios kaip dirbtinis intelektas ir blokų grandinių sistemos, ir jų poveikis patentų sistemai bei žmogaus teisių užtikrinimui. Daroma išvada, kad egzistuojantys tarptautiniai ir nacionaliniai teisiniai mechanizmai ne visuomet užtikrina proporcingą ir efektyvų šių dviejų teisių sričių suderinimą, todėl būtina ieškoti lankstesnių ir vertybiškai orientuotų sprendimų. Magistro darbas atskleidžia, kad žmogaus teisių ir patentų teisės derinimas reikalauja ne tik teisinio, bet ir etinio vertinimo, kuris turėtų atsispindėti tiek teisėkūroje, tiek praktikoje, ypač sprendžiant gyvybiškai svarbių inovacijų prieinamumo klausimus.

SUMMARY

Patent law and human rights

Jokūbas Zelba

This Master's thesis analyzes the relationship between patent law and human rights, as well as the challenges of reconciling these two fields in the context of global technological development. It first explores the conceptual connection between patent protection and fundamental human rights—such as the right to health, access to information, privacy, and the right to benefit from scientific progress—and highlights the potential for conflicts between them. The thesis finds that while patent law aims to promote innovation, its implementation can pose risks to human rights, particularly in areas such as access to medicines, the patenting of genetic inventions, and the application of artificial intelligence. International agreements, such as the TRIPS Agreement, and the variations in their interpretation across different regions are examined in detail. Special attention is given to mechanisms like compulsory licensing, exceptions for public use, and the principle of prioritizing public interest, which can be applied to balance intellectual property protection with the safeguarding of human rights. The thesis also considers the impact of emerging technologies, such as artificial intelligence and blockchain systems, on the patent system and human rights enforcement. It concludes that current international and national legal frameworks do not always ensure a proportionate and effective reconciliation of these two domains, highlighting the need for more flexible and value-driven approaches. The study demonstrates that reconciling patent law with human rights requires not only legal but also ethical consideration, which should be reflected in both legislative processes and practical application, especially when addressing access to life-saving innovations.